

2013
ročník LVI

Těšínsko

vlastivědný časopis

číslo 2

2013
ročník LVI

Těšínsko

vlastivědný časopis

číslo 2

Obsah

Pompa nobilitatis

Hrabata z Hohenemsu a těšínská knížata v období manýrismu

II. část

Radim Jež

1

Úmrtnost malých dětí na Těšínsku na přelomu 19. a 20. století

Lumír Dokoupil – Ludmila Nesládková – Radek Lipovskí

15

Karvinsko mění image devastované hornické krajiny

Jan Havrlant

24

Hodnocení stavu ovzduší na základě výskytu mechorostů

Daniela Podstawková

31

Mezinárodní vědecká konference „Slezská gotika Mistra Jacoba Beinharta“

David Pindur

33

Z nové literatury (nejen) o Těšínsku

Radim Jež – David Pindur

36

Města a obce Těšínska se představují Vyšní Lhoty

Jana Strakošová

37

Články v tomto periodiku jsou recenzovány nezávislými recenzenty.

Vydává Muzeum Těšínska

Adresa redakce:

Muzeum Těšínska, p. o., Hlavní tř. 15, 737 01 Český Těšín

tel.: 558 761 216, fax: 558 761 223

e-mail: jez@muzeumct.cz

Redakce:

Odpovědný redaktor: PaedDr. Zbyšek Ondřejka

Výkonný redaktor: prof. PhDr. Rudolf Žáček, Dr.

Tajemník redakce: PhDr. Radim Jež

Redaktor: PhDr. David Pindur, Ph.D.

Redakční rada: PhDr. Karel Bogar; prof. PhDr. Mečislav Borák, CSc.;
prof. PhDr. Dan Gawrecki, CSc.; doc. PhDr. Blažena Gracová, CSc.;
doc. PhDr. Dušan Janák, Ph.D.; prof. PhDr. Zdeněk Jirásek, CSc.;
PhDr. Jaromír Kalus; prof. PhDr. Irena Korbelařová, Dr.;
doc. PhDr. Pavel Kouřil, CSc.; PhDr. Karel Müller;
doc. PhDr. Pavel Šopák, Ph.D.; Mgr. Jiřina Veselská

Jazyková editace: Mgr. Lenka Ježová Bichlerová

Překlad resumé do anglického jazyka: Mgr. Lenka Mandrysová

Grafický návrh: Petr Tesař, UPGRADE CZ s. r. o., Ostrava

Odevzdáno do tisku: 23. 7. 2013

Vyšlo: 12. 8. 2013

Tisk: Printo, spol. s r. o., Ostrava

Nevyžádané rukopisy, fotografie a kresby se nevracejí.

Za obsah článků zodpovídají autoři.

Při úpravě rukopisu je nutno řídit se pravidly zveřejněnými
na adrese: http://www.muzeumct.cz/pokyny_pro_autory/

Časopis lze zakoupit v Muzeu Těšínska v Českém Těšíně,
Pražská 3/14 nebo v jeho pobočkách: ve Výstavní síni Musaion
v Havířově, v Památníku životické tragédie v Havířově-Životicích,
v Kotlově dřevěnce v Havířově-Bludovicích,
v Archeoparku v Chotěbuzi-Podoboře,
ve Výstavní síni Muzea Těšínska v Jablunkově,
ve Výstavní síni Muzea Těšínska v Karvině-Fryštátě,
ve Výstavní síni Muzea Těšínska v Orlové-Lutyni,
v Technickém muzeu v Petřvaldě a v Klubu Muzea Těšínska.
K dostání i v Gorolském turistickém informačním centru v Mostech
u Jablunkova.

Rozšiřuje vydavatel. Předplatné nebo jednotlivá čísla si lze
objednat na výše uvedené adrese či tel. č. 558 761 224.

Vychází čtvrtletně, cena jednoho výtisku je 40 Kč, celoroční
předplatné činí 160 Kč + poštovné. Členové Klubu Muzea Těšínska
získávají časopis v rámci ročního předplatného 250 Kč.

Identifikační číslo: ISSN 0139-7605

Evidenční číslo MK ČR: E 11319

Podávání novinových zásilek povoleno Oblastní poštou v Ostravě
č. j. 2726/92-P/1 ze dne 30. 11. 1992.

Pompa nobilitatis

Hrabata z Hohenemsu a těšínská knížata v období manýrismu

II. část

Radim Jež

Přínos a pobyt novomanželů v Salcburku (1616–1617)

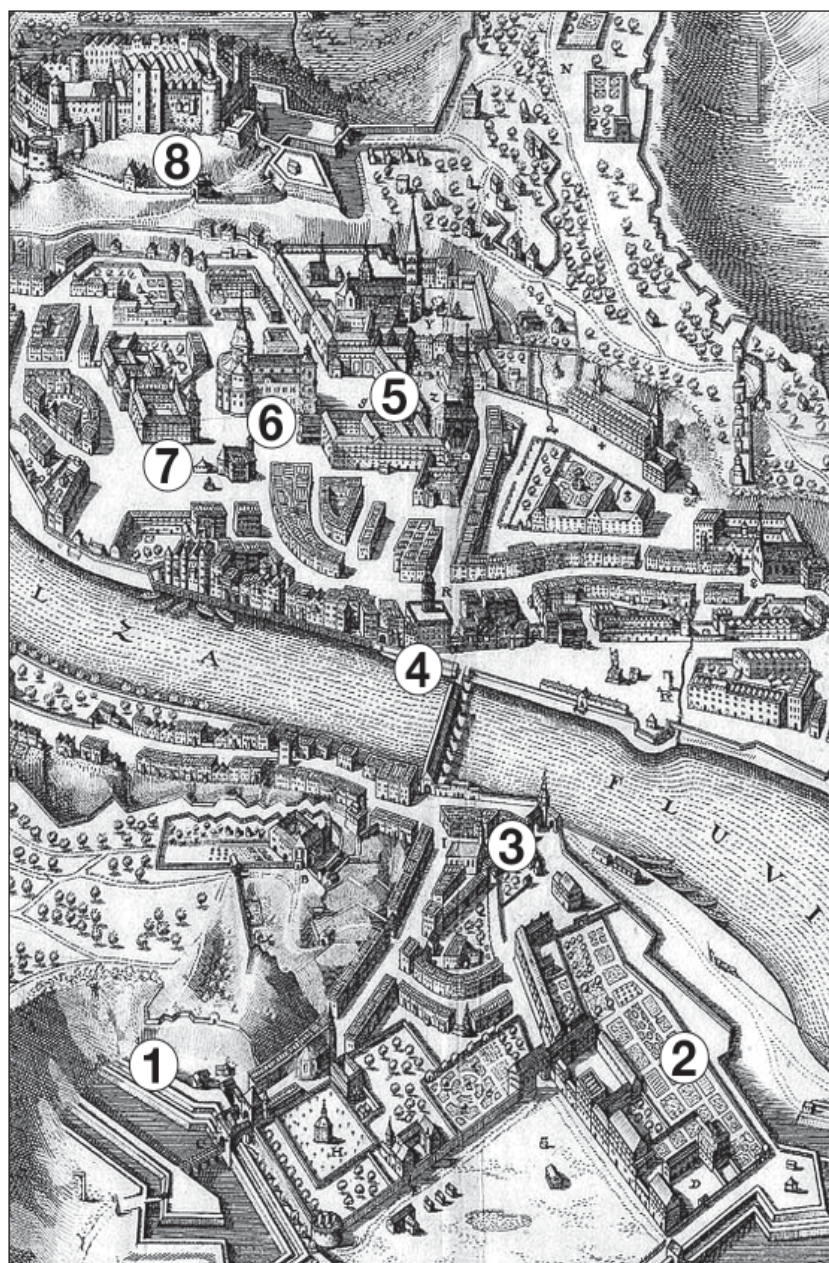
Přínos neboli uvedení manželky do mužova domu, resp. rezidenčního sídla, patřil k neméně důležitým přechodovým rituálům, a tudíž byl za účasti mnoha pozvaných hostů raně novověkou šlechtou náležitě oslavován. Přínos navazoval na svatební veselí a pomyslně zakončoval všechny fáze vedoucí ke zdárnému uzavření manželského svazku.¹ Okázalou slavností se chtěl před mladou kněžnou a jejím těšínským doprovodem prezentovat i salcburský arcibiskup, a proto nařídil svým úředníkům, aby sezvali na 30. listopadu 1616 místní šlechtu, nechali vyzdobit město² a připravili vše potřebné k několikadenním oslavám.³ Již 9. listopadu přijel do Salcburku hrabě Kašpar z Hohenemsu se svou manželkou Annou Amálií, dcerami Annou Marií a Dorotou i nejmladším synem Františkem Mariou a 230 jezdcí.⁴ Dne 26. listopadu dorazil z Mnichova přivítat svou sestru rovněž kníže Fridrich Vilém, jehož doprovázeli tři komorníci, dvořané a karabiniéři na 50 koních a tři kočáry tažené 18 koňmi. Čekání na její příjezd si krátil procházkami v úchvatných zahradách obklopujících letohrádek Hellbrunn a lovem v arcibiskupově oboře.⁵

Družina Jakuba Hannibala v noci 30. listopadu opustila Neumarkt, aby se po ranní bohoslužbě a snídani mohla v Mayrwiesu, malé vesnici vzdálené čtyři kilometry od Salcburku, připravit na slavnostní uvítání. Na předměstí zvaném Neuhauser již na novomanžele čekal Kašpar z Hohenemsu, Fridrich Vilém, arcibiskupští dvořané, šlechta, jízdní jednotky arkebuzírů a měšťané. Po krátkém přivítání se všechny jednotky seřadily ke slavnostnímu průjezdu městskou branou nacházející se v sousedství hřbitovního kostela sv. Šebestiána. Z věže brány a hradebních zdí se začaly ze čtyř kanónů, 60 těžkých hákovnic a desítek mušket ozývat ohlušující výstřely na počest úspěšného návratu ze vzdáleného Slezska. V čele průvodu pochodovali trubači a bubeníci následováni lokaji, jednotkami městských stráží, arcibiskupských a hohenemských arkebuzírů, panošů a podkoních. Další skupina se skládala ze šlechticů, salcburských dvořanů, rádců a úředníků, za kterými jel těšínský dvorní maršálek Adam Rodovský z Hustiřan a Levin Kardinál z Vidernu. Na statném hřebci vjížděl do města

osmiletý hrabě František Maria z Hohenemsu, záhy za ním jeho starší bratr Jakub Hannibal, jehož z pravé strany doprovázel kníže Fridrich Vilém a z levé otec Kašpar. S mírným odstupem jedoucí trojspřeží táhlo modro-zlatý svatební kočár, v němž seděla Anna Sidonie s hofmistryní. Kněžna byla oděna do šatů ze zeleného sametu prošívaného zlatem, její hlavu zdobil tzv. vínek z perel a drahokamů (věneček upevněný na podkovovitě podložené z drátu propleteného ve vlasech)⁶ a na hrudi se jí skvěl masivní náhrdelník. Kočár doprovázeli čtyři lokajové a 24 mušketýrů městské

Portrét arcibiskupa Marka Sitticha od neznámého autora (předloha či jeho varianta od malíře A. D. Mascagniho v Hellbrunnu) patrně z r. 1619. V pozadí (jako obraz v obraze) znázorněn areál hellbrunnského zámku, pravou rukou arcibiskup upozorňuje na výstavbu salcburské katedrály, Městské muzeum a galerie Polička

Perspektivní plán Salcburku:

- 1 Brána sv. Ruperta
v městské části Neustadt
- 2 Zámek Mirabell
- 3 Farní kostel sv. Ondřeje
- 4 Radnice
- 5 Stará rezidence
- 6 Katedrála sv. Ruperta
a Virgila
- 7 Nová rezidence
- 8 Pevnost Hohensalzburg

Merian, Matthias:

*Topographia Bavariae [...].
[Frankfurt n. M.] 1644*

gardy. Na konci průvodu, jenž čítal 324 jezdců, jelo sedm kočárů s fraucimorem a služebnictvem, knížecí povozy byly pokryty červenými plachtami s piastovskými erby.

Jakmile konvoj přecházel po mostě řeku Salici, ozvaly se z pevnosti Hohensalzburg mohutné výstřely ze čtyř děl. Po několika desítkách metrů dorazili na hlavní náměstí (Residenzplatz) před arcibiskupskou rezidencí, kde je přivítala trojitá salva z pušek nastoupených mušketýrů a městských pikenýrů. Jménem arcibiskupa jako první Annu Sidonii pozdravil děkan kapituly a za doprovodu tchána Kašpara z Hohenemsu vystoupala po schodech do přepychově vyzdobených sálů. V předpokojí rytířského sálu na ně již čekal arcibiskup Marek Sittich, který těšínskou kněžnu srdečně přivítal v novém domově a vyzval hosty, aby se v jídelně a audienčním pokoji usadili k připravené tabuli.

Piastovská družina musela být nádherou komnat, jež nechal předchozí arcibiskup Volf Dětřich z Raitenau vyzdobit bruselskými tapisériemi se scénami z římských dějin ve stylu pozdní renesance,⁷ zcela ohromena. U první, dlouhé tabule hodoval v čele Jakub Hannibal s manželkou, po pravé ruce seděl Marek Sittich, jako zástupce svého otce kníže Fridrich Vilém, Kašpar z Hohenemsu, probošt Paris z Lodronu, děkan a kanovníci, na levé straně stolu Jakubova matka Anna Amálie ze Sulzu s dcerami a fraucimorem. Kulatý stůl byl vyhrazen dalším dvorním dámám a šlechticům. K obědu, během něhož hrála dvorská kapela, byly podávány vybrané speciality, cukrovinky, ovoce a víno z nejlepších odrůd. Hostina trvala do deseti hodin, pak se novomanželé odebrali do protější tzv. Nové rezidence (dnes Salcburské muzeum), která se na několik měsíců stala jejich sídlem.⁸

Druhý den dopoledne se vydali spolu s mladým těšínským knížetem a otcem zpět k městské bráně, aby se v kapli sv. Gabriela zúčastnili mše. Po návratu pokračovali v oslavách v Nové rezidenci, kde s entuziasmem zhlédli i novou operu – tragédii, pojednávající o trpkém osudu Perseovy manželky Andromedy. V pátek 2. prosince přijali ve svém paláci dr. Johanna Kitzmägla, právníka, jehož podpis pod zasnubní smlouvou stvrdil před čtyřmi měsíci spojení Hohenemsů s Piastovci, a šest členů městské rady, jež manželům darovali dvě objemné láhve sladkého vína ozdobené aliančními erby a velký stříbrný pozlacený model lodi – galéry v hodnotě 300 zl. Poté se v pěti kočárech odebrali proti proudu řeky Salice k nedalekému skvostu salcburského arcibiskupa – letohrádku Hellbrunn. Marek Sittich provedl hosty bohatě zdobenými komnatami tohoto mistrovského díla italského stavitele Santiniho Solariho, ukázal jim důmyslně rozvržené zahrady s fontánami, tajemnými umělými jeskyněmi, všudypřítomnými sochami bohů a antických hrdinů i kamenný amfiteátr, který vznikl v místech kamenolomu a sloužil k pořádání oblíbených divadelních a operních představení.⁹ K těmto účelům byl upraven i jeden ze zámeckých sálů, v němž hrabě s kněžnou a Fridrichem Vilémem a dalšími šlechtici i dámami z fraucimoru v sobotu zhlédli pěti-hodinovou tragédii o sicilské královně Johaně Anglické († 1199), účastníci třetí křížové výpravy a hypoteticky první významné vězeňkyni hohenemského hradu, v níž za hudebního doprovodu účinkovali dvořané a služebnictvo oděné v drahých kostýmech. Nedělní slavnostní oběd nechal ve své rezidenci připravit probošt Paris z Lodronu, poté se urozená společnost přesunula do arcibiskupského zámku Mirabell, kde se až do noci konaly turnaje v běhání

ke kroužku a tzv. kvintána, při níž bylo úkolem jezdce zasáhnout kopím terč či figurínu (rytiře, tureckého bojovníka, popř. zvířete) připevněnou na otočné žerdi a zároveň se jí obrátně vyhnout. Nejlépe si vedl a zlatý prsten pro vítěze obdržel arcibiskupův komorník Fridrich z Pöttingu, druhé místo obsadil hrabě Jakub Hannibal a třetí kníže Fridrich Vilém, jenž následující den uspořádal v arcibiskupově Staré rezidenci v centru města, kde byl ubytován, nákladný banket s činohrou o sv. Kristýně. Na sv. Mikuláše, poslední den slavnosti přínosu, pozval hrabě všechny přítomné k hostině do „nového“ paláce a pak opět s Piastovcem a Adamem Rodovským předváděli své dovednosti před zraky kněžny a fraucimoru na nádvoří Mirabellu. Vítěz – Jakub Hannibal – získal z rukou své manželky pozlacený pohár a prsten. Večer, již bez přítomnosti Kašpara z Hohenemsu, jehož okázalost salcburského dvora a zbytečně vynakládané finanční prostředky iritovaly,¹⁰ se konal na rozloučenou bujarý banket, při němž víno teklo proudem. Ve středu 7. prosince Fridrich Vilém odjel nazpátek do Mnichova, manželé se rozloučili i s Adamem Rodovským, Levinem Kardinálem a větší částí těšínského fraucimoru, pro který byly připraveny dva kočáry.¹¹

Po pěti týdnech zdárně skončily dlouho připravované velkolepé oslavy na počest spojení těšínských Piastovců s hrabaty z Hohenemsu a nastal čas zabydlet se ve společné salcburské

domácnosti. O prvních měsících pobytu Anny Sidonie v Salcburku však máme jen kusé informace obsažené v korespondenci směřující velmi sporadicky na těšínský zámek. Tak např. v novoročním přání Jakub Hannibal s potěšením Adamu Václavovi sděloval, že kněžna, ačkoliv teskní po domovině, cítí k manželovi *upřímnou náklonnost*.¹² Knížete zprávy zastihly v nedobřím zdravotním stavu, a snad i proto musel hrabě čekat na odpověď více než dva měsíce.¹³ Piastovec však na svou dceru nezanevřel, naopak se jí snažil pobyt v cizím prostředí zpříjemnit alespoň tím, že na její přání poslal do Salcburku několik dvorních dam z těšínského fraucimoru, jež ji měly dělat společnost. Drobnou komplikací, na níž Adam Václav předem upozorňoval, byla jejich chabá znalost němčiny.¹⁴ Jednou z hlavních překážek komunikace a přenosu informací byla zvláště geografická vzdálenost, nicméně o důležité události se Piastovec neváhal podělit. Patřilo mezi ně mj. jeho jmenování do prestižního úřadu vrchního slezského hejtmana v únoru 1617,¹⁵ k čemuž mu téměř s dvouměsíčním zpožděním Jakub Hannibal z *celého srdce* gratuloval.¹⁶ Podstatně hůře v Salcburku přijímali zprávy o jeho zdravotním stavu, jenž se během konce zimy a jara téhož roku dramaticky zhoršoval tak, že mu již dlouhodobě nedovoloval opouštět komnaty zámku a při jakémkoliv přesunu se proto nechával přenášet v posteli. Adam Václav zetě v polovině června sice ujišťoval o mírném zlepšení,¹⁷ další dopis

Nová rezidence v centru Salcburku, v níž v letech 1616–1619 pobývala těšínská kněžna Anna Sidonie. Jedinou podstatnější změnou od dob, kdy v paláci Piastovna bydlela, prošla její věž. Původně byla zakončena čtyřbokou jehlanovou střechou s malou věžičkou, v r. 1701 nechal arcibiskup Jan Arnošt hrabě z Thun-Hohensteinu přistavět jedno patro a zvonici, Lederwasch, Christoph: *Das Salzburger Glockenspiel*, mědiryt, r. 1704, Universitätsbibliothek Salzburg

od něj už bohužel neobdržel. O skonu knížete 13. července 1617 se Anna Sidonie dověděla až 16. srpna.¹⁸

Její otec tak byl paradoxně ušetřen zvěstí o komplikacích, které vyvstaly v rodině mladého páru a které salcburský arcibiskup nehodlal déle přehlížet. Problémy byly spjaty s jejich náročným životním stylem. I když Jakub Hannibal dostával jako nejvyšší komoří arcibiskupova dvora od svého strýce měsíční rentu ve výši 6 000 zl., bylo záhy zřejmé, že tato vysoká částka nemůže pokrýt jeho výdaje spjaté s pořádáním častých banketů, nakupováním ušlechtilých koní a zvláště enormním nárůstem počtu služebnictva a dobře placených dvorských úředníků. Během krátké doby dosáhl dluh hraběte nemalé částky 11 000 zl. a nadále narůstal. Na jeho nehospodárné jednání upozorňoval Marek Sittich na konci února 1617 svého bratra, jenž se snažil Jakuba v několika listech přimět k tomu, aby dal do pořádku své záležitosti, urovnal dluhy, další nečinil a pošetile neutrácel. Výtky směřovaly i k řízení dvora a chování jeho členů.¹⁹ Důrazná napomenutí přicházela rovněž od arcibiskupa – 16. dubna vydal nařízení, v němž synovci vytýkal celodenní zahálku, pořádání hodů, neúměrné pití a dlouhodobé neplnění povinností vyplývajících z funkce nejvyššího komořího. Místo toho, aby šel svým chováním všem příkladem, očeřňoval pověst rodu a byl ztělesněním marnotratnosti a arogance. Při jedné z návštěv Nové rezidence v polovině června 1617 spor eskaloval; Marek Sittich totiž našel synovce i s manželkou v silně podnapilém stavu, nerozpakoval se a bez okolků je poslal do (Hohen)Emsu.²⁰

V (hohen)emském exilu (1617)

Podrobnosti, které vedly arcibiskupa k tomuto razantnímu kroku, jimž vlastně porušil jedno z ustanovení svatební smlouvy o tom, že se rezidence Jakuba Hannibala bude nacházet v Salcburku a chod dvora bude financován z jeho pokladny, vyplynuly na povrch až v době, kdy manželé již pobývali v exilu u otce Kašpara v (Hohen)Emsu. Marek Sittich napsal 25. června synovci obsáhlý devítistránkový dopis, jenž měl být k nahlédnutí předložen i Kašparovi, v němž mu vyčetl celou řadu jeho výše zmíněných nešvarů a např. i to, že se jej snažil ve všem finančně podporovat, hradil mu cestu po Apeninském poloostrově, nechal zhotovit svatební kočár a ušít nákladné šaty. V emotivně laděném listu se překvapivě důkladněji věnoval i kněžně Anně Sidonii: [...] *Postupem času docházíme ke zjištění, že Vaše manželka nejenže není ochotna se podvolit chvályhodným německým způsobům, což se týká zvláště společného stolování, ale krom toho se nechce ani přizpůsobit správnému způsobu vyjadřování a vystupování. Neustále i bez Vašeho vědomí zcela libovolně koná vycházky a podle očekávání ji v těchto nežádoucích manýrách podporují i její lidé, které si s sebou přivezla. Navíc rozšiřuje rozličný neřád, mlčky přecházený a Vy se to snažíte nejen k Vaší vlastní potupě ututlat, ale ještě nečinně přihlížíte a sám se věnujete pití a hazardním hrám. Dobře víte, jak jsme se o jedné sobotě o tom na vlastní oči přesvědčili a s jak mimořádnou vážností jsme Vám osobně nařídili, abyste kvůli panujícímu stavu*

Sarkofág hraběte Kašpara († 1640) ve farním kostele sv. Karla Boromejského, jenž se nachází u rezidenčního zámku v Hohenemsu. Sarkofág se sochou v životní velikosti zhotovil v r. 1635 Hans Konrad Asper, stavitel a umělec působící mj. ve službách salcburského arcibiskupa Marka Sitticha

začal stolovat s manželkou u společné tabule a tím učinil první krok k nápravě. A také jsme nařídili, abyste ji donutil jíst pouze u společné tabule spolu se všemi ostatními a nikoliv potajmu ve všech možných zákoutích a v nevhodnou dobu. V budoucnu by bez Vašeho vědomí a proti Vaší vůli neměla vyjíždět z domu, rovněž byste se měl, když ne okamžitě, tak alespoň při nejbližší možné příležitosti, zbavit její slezské čeládky a neodkladně zastavit i jiné Vám vnucené zlořády. Připojili jsme rovněž varování, že pokud okamžitě od těchto zlořádů neupustíte, kvůli nimž svými vlastními penězi nás a náš hraběcí rod vystavujeme před zraky celého světa potupě, posměchu a zlehčování, pošleme Vás a zmíněnou Vaši ženu ke dvoru Vašeho otce. Toto naše důrazné varování jste si nicméně vůbec nevzal k srdci a ještě téhož poledne a večera jste opět nejedl společně s Vaší vyvolenou ženou; následující neděli jste byl pozván k panu biskupovi do Chiemsee, kde jste zcela zanedbal své povinnosti a celý den a značnou část noci jste strávil v divokém, hluchém flámu a hazardní hrou, přičemž dobře víte, že nám žádná věc není více proti mysli než právě tato. V průběhu mše jsme Vám mnohokrát ve vši vážnosti kladli na srdce, abyste tyto zlořády neprodleně odstranil. To bylo i příčinou, jež nás vedla k tomu, abychom prostřednictvím podmaršálka Tomáše Pergera a kuchyňského mistra opakováním Vám toho, co je zde vylíčeno, zakázali všechny dvořany a dvůr a donutili Vás upustit od konání všech společenských akcí, abychom viděli, zdali přeci jen nepřijдете k rozumu a nepokusíte se náležitým způsobem napravit své chyby.

Když však poté Vaše vyvolená žena u nás v této věci orodovala a prosila o milost a odpuštění, jež by se vztahovalo i na její osobu, a za to slíbila stolovat u společné tabule a chovat se vůči nám jako poslušná dcera, rozhodli jsme se upustit od naší nemilosti a umožnili Vám opět přístup ke dvoru. Přitom na nic jiného jsme nemysleli, než že co nejrychleji splníte svou nabídku a budete řádně dodržovat naše výše zmíněná nařízení. Ani jedno ani druhé se nicméně nestalo, naopak Vaše manželka stále stoluje po svém způsobu a denně opouští dům jak jí libo, rovněž Vy jste své chování nezměnil a jen ke své hanbě tomu přihlížíte. Věci tedy setrvávají v předešlém stavu.

Vzhledem k tomu, že jste si snadno mohl odvodit, že se nám toto chování a tento způsob provozu domácnosti na nejvyšší míru nezamlouvá, nikdy již Vás ani Vaši ženu nenavštívíme a neposkytneme Vám povinné zadostiučinění, jehož jste se u nás všemi možnými prostředky snažil dosáhnout, neboť jste nedbal všech dobře míněných rad a neučinil jste nic ani náznakem pro nápravu. Z toho si lze snadno vyvodit, že s mnohem větším

respektem snášíte ohavné manýry Vaší ženy, než byste se podvolil našim příkazům nabádajících k uměřenosti a dbal tím v povinné účtě své pověsti, štěstí a blahobytu [...].²¹

Již po několika dnech v (hohen)emském zámku měl možnost dosti zvláštní chování Anny Sidonie bezprostředně poznat i Kašpar. Arcibiskupovi s podivením líčil, jak kněžna sice večerela u společné tabule, ale hovořila pouze se svou hofmistryní, která se pak zdržovala v její komnatě až do 11 hodiny noční, kam jí nosila jídlo. Druhý den ráno si poručila v kuchyni snídani v neobvyklou dobu a ze společného stolování se omluvila. Byla zvyklá ráno i večer *docela dobře opíjet se vínem*.²² Arcibiskupa toto jednání nepřekvapovalo. Bratrovi napsal, že Jakuba Hannibala několikrát upozorňoval na manželčiny odporné manýry jíst někde potajmu a ne jaksepatří, avšak on jeho doporučení bagatelizoval. Anniny návyky Marek Sittich označoval jako postižení „polským humorem“ (*polnischen humor belanget*), jimž trpí jedinci, kterým schází ohled k autoritě a respektu vůči nadřízeným a zkušenějším osobám a kteří se řídí pocitem, že jsou lepší než ostatní, i když nemají „vysokého ducha“ (*die keinen hohen Geist haben*). V této souvislosti dále bratra upozorňoval na možné pošramocení pověsti celého rodu a dobrého jména arcibiskupství, proto považoval za nezbytné, aby kněžna byla *přivedena na pravou cestu*.²³ Slovo „humor“ v tomto případě vychází z původního antického označení pro „temperament“ skládající se ze čtyř základních tělních tekutin, jež mají vliv na charakteristické rysy osobnosti.²⁴ Na „polský humor“ poslední těšínské kněžny Alžběty Lukrécie, sestry Anny Sidonie, v oblasti řízení knížectví pejorativně poukazoval o 13 let později úředník, který se snažil najít vhodné řešení administrace Těšínska pro jejího manžela Gundakara z Lichtenštejna. Naznačil tím, že se zaváděním účinné centralizované správy to nebude vůbec jednoduché.²⁵

Oba případy odhalují zajímavou skutečnost – představitelé rakouské aristokracie byli prostřednictvím sňatkových aliancí konfrontováni s odlišnou mentalitou, jiným hodnotovým systémem a návyky běžnými v rodině slezských Piastovců. Můžeme tedy uvažovat o jakémsi „střetu“ slovanské a germánské kultury. Marek Sittich kněžně vytýkal neochotu podvolit se „chvalitebným německým obyčejům“ (*den loblichen teutschen gebrauchen*), zvláště způsobu stolování, komunikace a dodržování společenských konvencí zcela běžných na dvorech nejvyšší šlechty. Stolování bylo považováno za distinktivní znak urozené společnosti. Aristokrat neměl usedat ke společné tabuli s níže postavenými osobami, jeho chování bylo vzorem pro ostatní,

Erb arcibiskupa Marka Sitticha IV. z Hohenemsu jako zlatené supralibros na pergaménovém přebalu rukopisné knihy z r. 1449, Universitätsbibliothek Salzburg

a proto se měl vyvarovat nadměrné konzumace alkoholu i nevhodných projevů. Chody byly podávány ve vyhrazeném čase, byl dodržován daný zasedací pořádek, jenž odpovídal postavení a roli stolovníka, i množství a druhy předkládaných potravin. Jakékoliv nedodržení pevného, ritualizovaného řádu bylo považováno za hrubé porušení společenského chování.²⁶ Nevíme přesně, jak stolování probíhalo na těšínském zámku, je však pravděpodobné, že kněžna byla zvyklá na jiné, uvolněnější poměry a sžití se s arcibiskupskou dvorskou etiketou svázanou ceremoniálem nastupujícího baroka²⁷ bylo pro ni komplikované. U kněžny mohl nastat pocit odcizení a společenské izolace, a to tím spíše, že dle arcibiskupova mínění svým nedisciplinovaným chováním a mravy nezapadala do prostředí salcburského dvora a nebyla obdařena „chvályhodnými německými způsoby“. Raději se proto zdržovala v okruhu fraucimoru, který se navíc díky iniciativě knížete Adama Václava během jara 1617 rozšířil. „Slezská čeládka“ (*schlesische gesindt*), jak členky kněžnina dvora označil salcburský arcibiskup, jí byla bližší, mnohé z nich pojilo k Anně Sidonii přátelské pouto již od dětství, stírala se jazyková bariéra a vytvářela důvěrnější atmosféra. Pompézní divadelní představení a okázalé církevní i světské slavnosti, jichž se v Salcburku spolu s manželem často účastnila,²⁸ ve své podstatě představovaly „kulturu nové společnosti“, jež se do středovýchodní Evropy dostávala pozvolna až o několik desítek let později. Kněžna vyrůstala v „otevřené manýristické společnosti“,²⁹ a proto ji barokní „německé způsoby“ mohly připadat nepatřičné.

Po krátkém zamyšlení se však vraťme k dění v hraběcí rodině. Na počátku července, po několika týdnech v (Hohen)Emsu, si Jakub Hannibal vůbec nepřipouštěl, že by se mohl zdejší pobyt výraznějším způsobem prodloužit. Všechny oděvy a mobiliář ponechal v Salcburku a očekával zprávu od strýce o opětovném přijetí do služeb. Napsal mu omluvný dopis, v němž přiznal své chyby a zaručil se, že dohlédne na manželku, aby se snažila přizpůsobit společnému způsobu stolování a dbala „německých obyčejů“. ³⁰ Diskrétně žádal podmaršálka Pergera za přímluvu u arcibiskupa a uklidnění zjištěných poměrů. Obratem od něj dostal zprávu, že bude muset nejprve urovnat dluhy a situaci ohledně Anny Sidonie, teprve pak může pomýšlet na návrat.³¹ Funkci nejvyššího komořího místo něj obdržel hrabě Kryštof z Lichtenštejna. Jakub Hannibal proto sepsal přehled všech pohledávek, které bylo nutné akutně uhradit. Salcburskému výplatčímu dlužil za pohár a prsten pro sekretáře těšínského knížete, dále 100 zl. za klenot s modrým safírem, jenž spolu s běloušem v hodnotě

100 tolarů daroval dvornímu maršálkovi Adamu Rodovskému z Hustířan, když jej doprovázel při přínosu na počátku prosince 1616. Zaplatit měl i za knížete Fridricha Viléma, který jednu z jeho hraběcích sester poctil v Salcburku zlatým prstenem, a rovněž za luxusní ceny pro vítěze turnajů konajících se v době přínosu na nádvoří zámku Mirabell. Pohledávky 200 zl. za červený samet k ušití sedla měl u obchodníka z Lince. V komentáři k soupisu strýci přiznal, že jej kvůli tomu trápí výčitky svědomí, a proto bude více dbát na výdaje své domácnosti a s pomocí Boží se vyvaruje podobných chyb: [...] *chtěl bych vyklouznout z tohoto labyrintu a Vaší vysoce urozenou milost více nezanepřazďovat tak těžkými požadavky.*³²

Vztahy v rodině hrabat z Hohenemsu nebyly zatíženy jen problematickým chováním Jakuba Hannibala a Anny Sidonie. Vleký konflikt se totiž rozhořel i mezi arcibiskupem a jeho bratrem Kašparem. Nemohli se shodnout, kdo má právo zadávat a řídit přestavbu farního kostela v (Hohen)Emsu, jak by měla vypadat jeho výzdoba a věž včetně podoby celé přilehlé ulice.³³ Z nenápadné kauzy se rozvinul zásadní bratrský spor, v němž Jakub Hannibal postupně přecházel v roli prostředníka, a navzdory celému problému měl opět blíž ke svému strýci. Pomocí korespondence se jej pokoušel přesvědčit, aby se mohl vrátit do Salcburku, přičemž neopomínal zdůrazňovat nápravu pošramocené pověsti Anny Sidonie: [...] *Snažím se svou manželku ve všem přidržet, neboť se chci postarat, aby stejné příkazy platily jak pro mne, tak i pro ni, jelikož jest známo „smiluj se nad nepřáteli a buď našim přítelem“.* *Takže doufám v Boha Všemohoucího, že prostřednictvím Jeho Svaté Matky vnukne a inspiruje Vaší knížecí milost k dobrotivosti k nám [...].*³⁴ Soustavné kající projevy obměčily Marka Sitticha, jenž v polovině listopadu svolil k audienci v Hellbrunnu, kde synovci nabídl návrat k arcibiskupskému dvoru; zároveň jej upozornil, že v žádném případě nebude tolerovat jakékoliv porušení morálky či jeho příkazů.³⁵

Na dvoře salcburského arcibiskupa, předčasná smrt Anny Sidonie (1617–1619)

Návrat do Salcburku arcibiskup nepodmínil pouze ústním slibem, chtěl mít jistotu i v podobě písemné smlouvy. Po návratu do (Hohen)Emsu proto od něj hrabě obdržel 22. listopadu 1617 list, k němuž byl přiložen „uzavřený dekret“ (*ain verschlossen decret*). Marek Sittich nechal napsat tři stejnopisy – pro sebe, Kašpara a Jakuba Hannibala –, které si měli pozorně pročíst a na znamení souhlasu podepsat.³⁶ Obšírná

instrukce obsahovala čtyři body a totožný počet příloh.³⁷ Hned v prvním bodě Marek Sittich synovce nabádal, že se musí řídit jeho příkazy a plnit povinnosti, jež vyplývají z funkce nejvyššího maršálka dvora salcburského arcibiskupa. Měl se striktně vyhýbat alkoholu, neboť *pítí velmi škodí jeho zdraví*, zapovězeno bylo i hraní hazardních her a s tím spojené *další zlozvyky*. Vzhledem k pochopitelné společenské nutnosti občas absolvovat či uspořádat banket nebo hostinu měl při nich dbát svého postavení, věnovat se spíše *dobré konverzaci* a při nabídce alkoholu jej odmítnout s odkazem na jiné povinnosti. Výběr dvořanů a služebníků podléhal arcibiskupově schválení. Vybraní členové měli oplývat chvályhodnými rytířskými ctnostmi, ostatním kavalírům a šlechticům u dvora jít příkladem a šířit pánovu dobrou reputaci. Kněžně Anně Sidonii arcibiskup přikazoval, aby jej písemně požádala o odpuštění, podvolila se jeho *velkorysé milosti*, složila *otcovský hold* a zaručila se, že Marka Sitticha bude *náležitě respektovat* a stane se *poslušnou dcerou*, která bude hodna povděku. [...] *To se rovněž týká dodržování chvalitebných německých obyčejů a zvyklostí, jak zvláště stálého společného stolování a přátelské konverzace, tak i možnosti v jiných věcech se přizpůsobit [...]*. Měla se více věnovat fraucimoru, jehož dámy disponovaly *stejně zdvořilými manýrami*. Kněžna nesměla jíst a pít v nevhodnou dobu ve svém pokoji, pouze v ojedinělých případech (nemoc) mohl hrabě povolit, aby jí bylo jídlo servírováno mimo komnaty určené k tomuto účelu. Nemělo se to však stát pravidlem, tak jak se dělo na zámku v (Hohen)Emsu. Arcibiskup si nepřál, aby kněžně podávali při stolování stejně silné (*sladké*) víno jako hraběti. Bez manželova povolení bylo Anně Sidonii zakázáno konat jakékoliv cesty a vycházky; vždy jej o to náležitě poprosí, přestože by ji Jakub neměl bránit tomuto *každodennímu zvyku* ani návštěvě zlatníků a kramářů, neboť *dámy potřebují mít něco výjimečného*. Naopak kněžna má cítit manžela jako svého pána, vážit si jeho práce a respektovat postavení hlavy rodiny.

Zvláštní důraz Marek Sittich kladl na synovcovo hospodaření. Poučen z předchozího vývoje, jenž byl poznamenán snadným zabřednutím do bludného kruhu značných dluhů, jmenoval svého osvědčeného sekretáře a pozdějšího kuchmistra Jakuba Filipa Mörla z Mühlenu Jakubovým hofmistrem. V instrukci mu nařizoval, že bude předkládat arcibiskupské komoře, dotující hraběcí dvůr, podrobné vyúčtování v měsíčních intervalech. V předem stanovených výdajích a nákladech se počítalo s 30členným služebním personálem, který řídil zmíněný hofmistr Jakub Filip Mörl. Na potřeby dvora bylo

měsíčně určeno 500 zl., z nichž se hradily mzdy, praní oděvů (13 zl.) a zbylá část byla k dispozici k osobní potřebě Jakuba Hannibala a Anny Sidonie. Oproti předchozímu pobytu v Salcburku, kdy byl počet dvořanů několikanásobně větší, znamenal tento krok razantní zásah do domácích poměrů mladého páru. Dvůr hraběte se skládal (řazeno podle významu) z hofmistra, kraječe šlechtického původu (porcoval a servíroval jídlo při stolování, měsíční mzda 8 zl.), dvou komorníků (4 zl., 10 kr.), čtyř lokajů (6 zl., 30 kr.), stříbrníka (4 zl.), mladšího stříbrníka (1 zl.), správce (4 zl.), dvou kuchařů, kuchtíka, mladšího hofmistra, dvou strážných (6 zl.) a šesti podkoních (36 zl.). Dvůr kněžny byl o poznání menší – tvořilo jej sedm osob: hofmistryně (24 zl.), dvě panny šlechtického původu (8 zl.), dvě pážata a dvě komorné (6 zl.). Manželé měli k dispozici šest jezdeckých a totožný počet tažných, kočárových koní. V položkovém rozpočtu byly podrobně stanoveny roční výdaje na provoz dvora včetně finančních prostředků, jež měl k dispozici hrabě a jeho manželka, a hotovosti sloužící k nákupu nápojů, základních potravin a krmiva pro koně. V poměru k ostatním výdajům zaujme spotřeba vína s devítiprocentním podílem, kvóta srovnatelná s financemi potřebnými na roční píci pro 12 koní. Dochované údaje svědčí i o oblíbenosti piva, které bylo určeno na panský stůl (kvalitnější pšeničné pivo) a především nižšímu personálu (tzv. řídké pivo). Jeho spotřeba podle orientačních propočtů³⁸ mohla u služebnictva dosahovat v průměru jeden litr na osobu a den, což odpovídá výzkumům prováděným pro sledované období u českých aristokratických rodů.³⁹

Roční výdaje dvora hraběte Jakuba Hannibala

Výdaj	Částka (ve zl.)	%
Dvorská komora	6 000	76,5
Víno (107 věder, 27 čtvrtků ≈ 5 500 l)	706	9
Malý pšeničný chléb (9 490 ks)	158	2
Malý žitný chléb (9 855 ks)	164	2
Silné pivo (520 čtvrtků ≈ 761,4 l)	35	0,5
Slabé pivo (2 600 čtvrtků ≈ 3 807 l)	32	0,5
Píce, seno a stelivo pro 6 jezdeckých a 6 kočárových koní	751	9,5
Celkem	7 846	100

Pro důslednější kontrolu spotřeby potravin i vína byly předem stanoveny denní příděly pro všechny členy dvora, hraběte s manželkou nevyjímaje. Marek Sittich tak chtěl mít přehled zvláště o tom, zdali neporušují jeho nařízení směřující k omezení konzumace lihovin, jež se měla snížit pouze na nezbytně tolerované množství podávané při společném stolování.

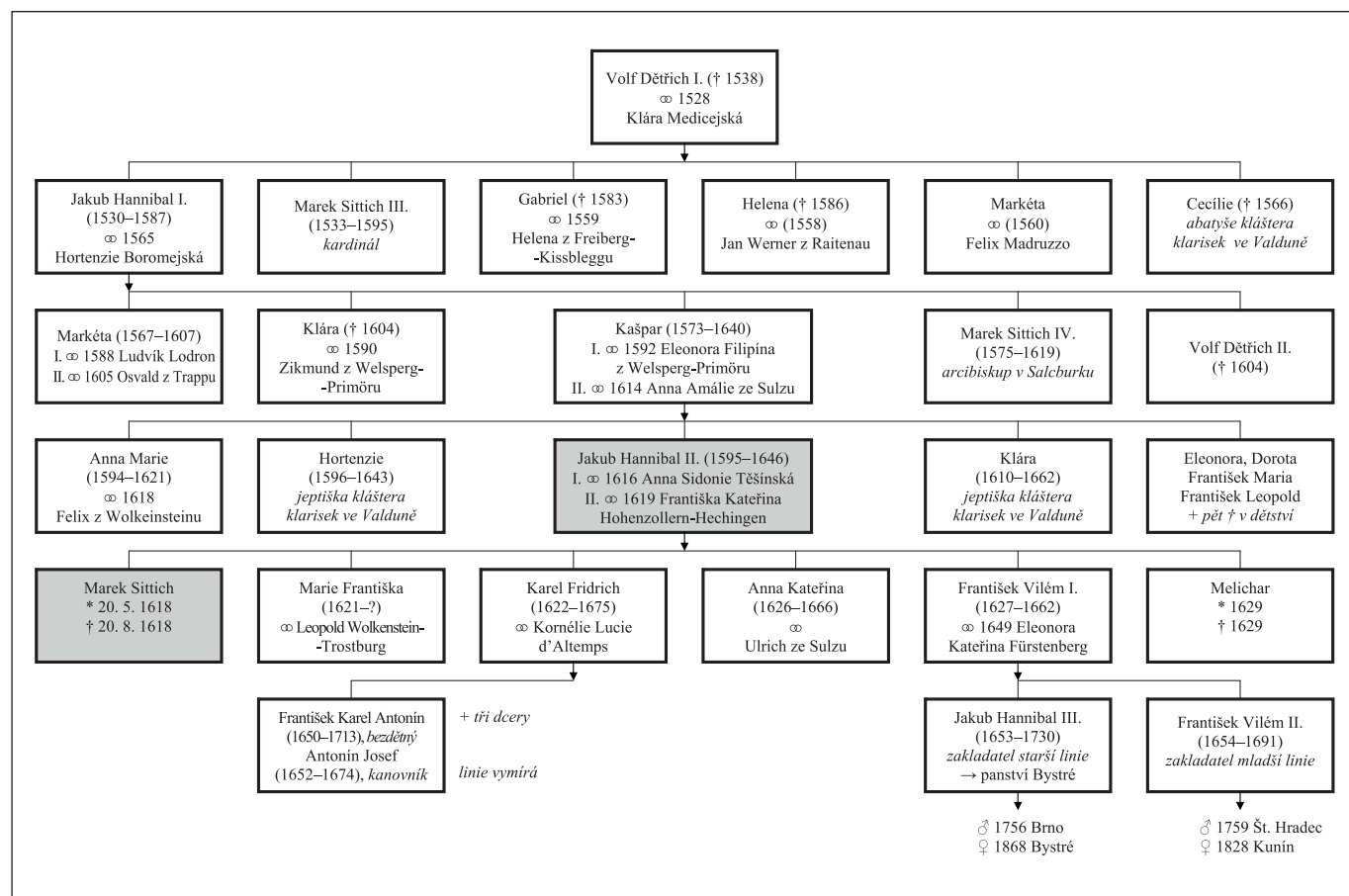
Denní příděl vybraných potravin pro dvůr Jakuba Hannibala

Jméno, resp. funkce	Víno (čtvrtky ≈ l)	Pšeničné housky (ks)	Žitné housky (ks)
Jakub Hannibal a Anna Sidonie	2 ≈ 2,82	12	
Fraucimor (7 osob)	3 ≈ 4,23		
Hofmistr a kraječ	2 ≈ 2,82	4	
Pážata (2)	1 ≈ 1,41	4	
Komorníci (2)	2 ≈ 2,82	4	
Pro kuchyň	1 ≈ 1,41	2	3
Kuchaři (2)			6
Správce			2
Stříbrník			2
Lokajové (4)			8
Mladší stříbrník a kuchtík			4
Hofmistrův služebník			2
Celkem	11 ≈ 15,51	26	27

Poté, co svým podpisem Jakub Hannibal přijal strýcovy požadavky stanovené v instrukci, již nic nebránilo tomu, aby se spolu s manželkou mohli vrátit do Salcburku. V Nové rezidenci se opět zabydleli 21. prosince 1617. Druhý den nato je přišel přivítat Marek Sittich, který o několik dní později daroval kněžně jako pozornost k novému roku psací stůl vykládaný stříbrem a hraběti ušlechtilého hřebce v hodnotě 300 tolarů a šperk.⁴⁰

*Zjednodušený genealogický
přehled hrabat z Hohenemsu
v 16.–17. století,
autor Radim Jež*

Záhy po návratu se manželé aktivně zapojili do společenského života salcburské metropole. Masopustní období, jež v roce 1618 vrcholilo na konci února, bylo vyhrazeno různým druhům slavností a divadelních představení, jejichž velkolepé pojetí v režii samotného arcibiskupa mohlo konkurovat karnevalům pořádaným na panovnických dvorech. Každoroční rituál se na prahu raně barokní doby stával masovou událostí, kterou pulzovaly aristokratické dvory i několik týdnů.⁴¹ Od 12. února se v Salcburku konala každý den divadelní představení pro měšťany a dvořany, o osm dnů později se slavností aktivně zúčastnil Jakub Hannibal s manželkou. Vybrali si nejtypičtější a nejoblíbenější druh masopustní zábavy – maškarádu. Pro daný rok byla zvolena maškaráda zvaná „království“, při níž se účastníci převlékli do kostýmů králů, knížat či dvorských hodnostářů, aby svým vystupováním imitovali obraz panovnického dvora a jeho společnosti. Arcibiskupův nejvyšší maršálek vystupoval se svou družinou v roli krále indiánského kmene. V maškarním průvodu jel na statném koni, jehož hřbet kryla černá, zlatem prošíváná sametová čabraka, oděný ve zlatem ozdobeném dlouhém kabátci popelavé barvy, jenž byl doplněn pestrobarevným peřím. Jako atribut královské moci držel v pravé ruce žezlo a jeho hrud zdobily drahocenné šperky. Hraběte doprovázeli dva lokajové v sukních. Anna Sidonie se vžila

do role indiánské královny – usazena se dvěma hofmistryněmi v kočáře taženém trojspřežím třímala rovněž žezlo a v rozpuštěných vlasech měla perlovou korunu a náhrdelník z perel zdobil její krk i odhalená ramena. Dámy držely v rukou krátké šípky. Následoval je kočár, v němž jely čtyři panny královského fraucimoru oděné v šatech z barevného hedvábí, osm zbrojnošů panovníkovy gardy a komorník přestrojený za mouřenína, který vedl koňský povoz krytý baldachýnem, v němž mladý indiánský král přivázel arcibiskupovi darem z Ameriky pomeranče, citrusy a citróny. Působivou scénérii dotvářeli i další členové arcibiskupova dvora vystupující v maškarádě např. jako antičtí králové či bájně božstvo. Součástí masopustních oslav byl mohutný ohňostroj složený z 2 600 raket a dělbučů a několikaletý turnaj v běhání ke kroužku a kvintána.⁴²

Kněžna byla v průběhu karnevalového reje již v pokročilém stádiu těhotenství a rodina hohenemského hraběte se tak připravovala na příchod prvního potomka. Nemohla se proto osobně zúčastnit pohřbu otce Adama Václava,⁴³ jenž se konal po dlouhých přípravách a několika odkladech v Těšíně 4. dubna,⁴⁴ ani svatby své mladší sestry Alžběty Lukrécie, která se provdala 23. dubna na zámku v Lednici za Gundakara z Lichtenštejna.⁴⁵ Ten jí napsal, že chápe důvody, proč nepřijela, ale již nemohl ovlivnit narychlo dojednaný termín sňatku.⁴⁶ V neděli 20. května v pět hodin ráno porodila Anna Sidonie chlapečka. Patrně nebylo vše v pořádku, neboť se s jeho křtem nezvykle spěchalo. Proběhl hned následujícího dne ve dvě hodiny odpoledne u hlavního oltáře ve farním kostele sv. Ondřeje. Za účasti celé kapituly, arcibiskupských dvořanů a místní šlechty jej za hudebního doprovodu dvorské kapely vykonal probošt Paris z Lodronu. Při křtu novorozeně obdrželo, jak bylo v rodině hrabat z Hohenemsu i těšínských Piastovců obvyklé, dvě jména na počest arcibiskupa – Marek Sittich. V Nové rezidenci pak následovala slovy očitého svědka *velkolepá oslava*.⁴⁷ Kašpar poslal kněžně náhrdelník z perel v hodnotě 100 zl. a přál si, aby vnuk šířil slávu rodu a pokračoval v jeho úsilí (čímž narážel na marnotratnost svého nejstaršího syna). Kmotr Marek Sittich daroval v červnu prasynovci roční výnos 1 000 zl. z panství v Salcburském arcibiskupství po zesnulém Ferdinandu Khuenovi z Belasy.⁴⁸ Marku Sittichovi však nebylo souzeno, aby mohl splnit přání Kašpara z Hohenemsu – zemřel po 13 týdnech v časných ranních hodinách 20. srpna a o šest dnů později bylo jeho tělo pohřbeno v kapli sv. Salvátora.⁴⁹

Jakub Hannibal se na podzim rozhodl, že opustí ruch velkoměsta a po vzoru svého strýce si vybuduje menší zámček. Dne 22. listopadu

odkoupil pozemek v sousedství arcibiskupovy rezidence Hellbrunn, jenž předtím sloužil jako obora,⁵⁰ a nechal si italským architektem zpracovat projekt jednoduché vily venkovského seve-roitalského typu v raně barokním slohu. Zámek obdržel jméno *Emslieb* (označován rovněž jako *Villa Strongfort*). V přízemí se nacházely pokoje hofmistra Jakuba Filipa Mörla a komorníků, jejich společná jídelna, stříbrnice a kuchyně (se spižírnou ve sklepě). První patro bylo vyhrazeno panským komnatám (pracovně hraběte, ložnici a předpokojům), ve druhém byl reprezentační sál a předpokoje, jejichž zdi zdobily olejomalby portrétů členů rodu, krajinomalby a veduty měst. V ose centrální části fasády ze strany přístupové cesty nechal Jakub Hannibal vsadit erb arcibiskupa Marka Sitticha, oproti tomu na fasádu průčelí se rozhodl umístit kamenný alianční erb znázorňující hohenemského kozoroha a těšínskou orlici. „Znovuobjeven“ byl pod vrstvou světle žluté přemalby až při restaurování fasády v polovině minulého století.⁵¹ Zámek byl obklopen malou zahradou a okrasným parkem s fontánami a jezírkem napájeným umělým kanálem z Hellbrunnu. Po stranách vily byla symetricky vystavěna dvě křídla vyhrazená pro hospodářské zázemí, v nichž bydlelo služebnictvo a správce.⁵²

Patrně právě ze zámčku Emslieb⁵³ 14. března 1619 Jakub Hannibal oznamoval svému otci a spřízněným šlechticům smutnou novinu. Ve středu 13. března v jednu hodinu odpoledne zemřela jeho manželka Anna Sidonie. Po dvou týdnech, kdy se u ní projevovaly příznaky pravých neštovic (*Variola vera*), v té době značně rozšířeného prudce nakažlivého akutního virového onemocnění, její tělo nezvládlo

Zámček Emslieb, který si nechal na přelomu let 1618/1619 postavit hrabě Jakub Hannibal. Pohled na fasádu z jihozápadní strany s erbem jeho strýce Marka Sitticha

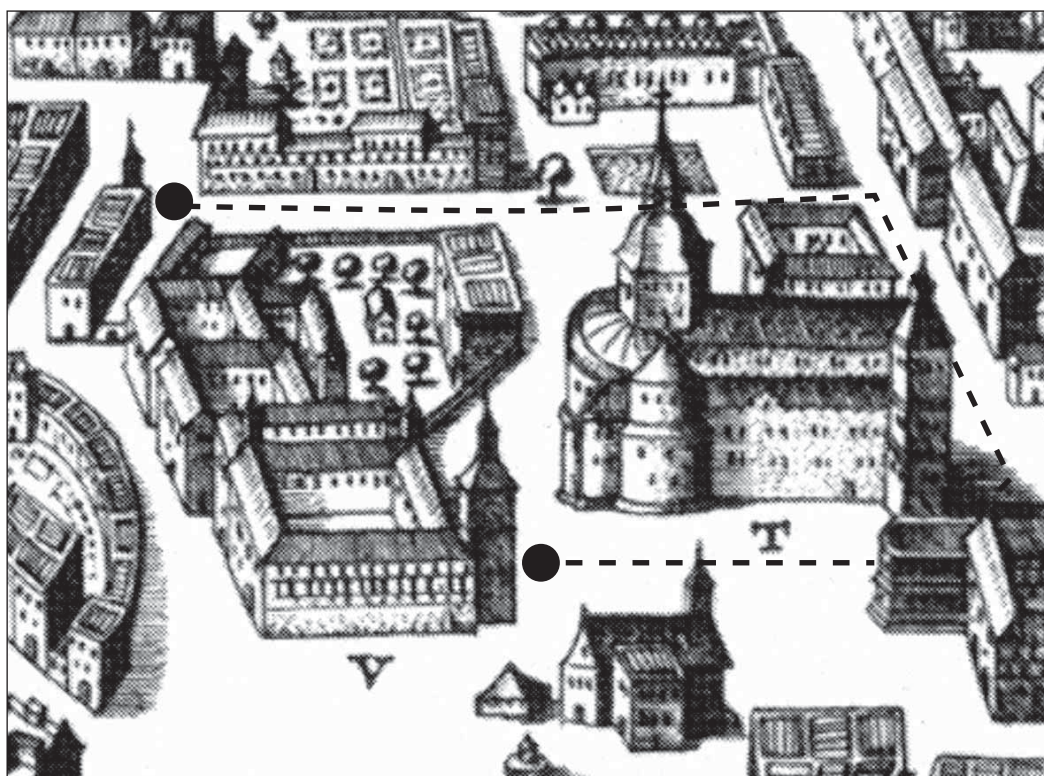
opětovný nástup vysoké horečky a po hodině a půl od přijetí posledního pomazání kněžna skonala.⁵⁴ Průběh nemoci a poslední okamžiky jejího života hrabě sugestivně vyličil otcí: [...] Úmrtí mé milované nebožky manželky bylo dlouho předvídané, neboť mi sama před šesti týdny nejméně desetkrát zopakovala, že ji jímají zvláštní myšlenky a má vidiny, že se nedočká nadcházejících Velikonoc [31. 3.]. Zdálo se jí, že dřív zemře, přesto byla čilá a cítila se zdráva. To se však náhle změnilo. Stále jsem si v její komnatě ověřoval, jestli je všechno v pořádku a nestoná, až 1. března onemocněla a celý následující den již proležela v posteli. Hned mi říkala, že tuto nemoc nepřekoná a za několik málo dní zemře. Ptal jsem se, jak jí mám pomoci a po všechny dny, které strávila v posteli, jsem se modlil. V den, kdy zemřela, jsem věděl, že se něco stane, a proto jsem fraucimoru a ostatním služebníkům dal dovolenou. Asi hodinu před smrtí se při svaté zpovědi zeptala, jestli její duše bude spasena. Po celou poslední hodinu jsme ji na to s dvorním kazatelem odpovídali „ano“ a zdůrazňovali, že to není konec, pouze její duše opustí nemocné tělo, zamíří do jiného, lepšího světa, bude zbavena další bolesti a uleví se jí. Přeji její duši, ať je k ní Pán Bůh milostivý a lítostivý a dosáhne požehnaného a křesťanského spasení a brzkého přijetí Pánem Bohem. V této vši mé bolesti jest mou nejvyšší a největší útěchou [...].⁵⁵

Z obavy z možné nákazy se s pohřbem relativně spěchalo. Tělo 21leté kněžny bylo pochováno již 16. března do hrobu k jejímu nedávno

zesnulému synovi Marku Sittichovi v kapli sv. Salvátora. Pohřební průvod se vypravil na poslední rozloučení s Annou Sidonií z přílehlé Nové rezidence v jednu hodinu odpoledne. Podle zvyklostí, praktikovaných u pohřbů členů aristokratických rodů,⁵⁶ odpovídalo jeho řazení hierarchickému rozvržení salcburské společnosti. V čele průvodu šli studenti benediktinského gymnázia a cechmistrů nesoucí dlouhé svíce a velký kříž následováni 12 kantory s pohřebními prapory, dvěma městskými kaplany, zástupci náboženských bratrstev a řádů (mj. bratrstva Božího těla, sv. Moniky, augustiniánů a observantů), dvorskou kapelou, členy kapituly a opatem benediktinského kláštera z jihosalcburského Michaelbeuernu, jehož doprovázelo 12 osob v dalmatikách a pluviálech. Tělo kněžny táhli na márách potažených červeným sametem členové konfraternity Božího těla. Okolo nich kráčelo 36 panošů, každý nesl dvě pohřební svíčky, a před mάρami i štitonoš s aliančním erbem Anny Sidonie. Za rakví se ubírali čtyři truchlící (*Hauptkläger*), Jakub Hannibal a Marek Sittich na koních, probošt Paris z Lodronu, arcibiskupští a hraběcí dvořané, šlechta a zástupci městské rady. Konec smutečního průvodu tvořily členky fraucimoru, spřátelené šlechtičny a další ženy měšťanského původu, jež hlasitým naříkáním a úpěním vyjadřovaly žal za zemřelou.

Krátká cesta pohřebního konduktu vedla z Nové rezidence kolem katedrály sv. Ruperta a Vergila přes Kapitulní náměstí a budovu nové kapituly do kaple sv. Salvátora, která byla jako

Trasa smutečního průvodu při pohřbu kněžny Anny Sidonie 16. března 1619 vedoucí z Nové rezidence do kaple sv. Salvátora, Merian, Matthias: *Topographia Bavariae* [...]. [Frankfurt n. M.] 1644

sídlo bratrstva Božího těla Markem Sittichem posvěcena teprve v červenci 1618. Rakev s tělem kněžny, u níž byl položen štít s erbem a lebka se zkříženými hnáty, byla umístěna před hlavním oltářem na katafalku obloženém množstvím vysokých masivních svící. Svatostánek i lavice byly potaženy černým sukem. Poté, co do nich zasedli všichni smuteční hosté, pronesl dvorní kazatel Remigius *pěkné, útěšné a poučné* pohřební kázání. Zdůraznil v něm, že Anna Sidonie oplývala [...] *obdivuhodnými kvalitami, hlubokým citem a velkými ctnostmi, milosrdenstvím a Boží milostí, zbožností, pokorou a trpělivostí zvláště ve své nemoci, velkým mateřským citem a veselým srdcem v očekávání smrtelné hodiny, která jí byla předurčena a v níž křesťansky a bohobojně skonala* [...]. Následovala pohřební bohoslužba, po níž byla rakev uložena do připraveného hrobu.

Jak bylo u katolické šlechty v potridentské době zvykem, konaly se pro spásu duše zeměle několikrát za sebou zádušní mše. První za hudebního doprovodu dvorské kapely sloužil 18. března v kapli sv. Salvátora benediktinský opat Udalricus; další za účasti kantorů a studentů místního gymnázia i hraběte Františka Maria z Hohenemsu nechal o čtyři dny později uspořádat vdovec Jakub Hannibal.⁵⁷ Do konce dubna 1619 jich zde bylo slouženo celkem sedm. Velké rekviem za Annu Sidonii se konalo i v (hohen)emském farním kostele.⁵⁸

Arcibiskup Marek Sittich 7. dubna 1619 upomínal svého synovce, aby se postaral o pořízení důstojné sepulkrální památky na zesnulou manželku.⁵⁹ Záhy poté byla v kapli sv. Salvátora položena kamenná deska, na níž nechal hrabě vytesat nápis, jenž v překladu zní: *Bohu nejlepšímu a nejvyššímu // Anna Sidonie, hraběnka z Hohenemsu, rodem nejjasnější kněžna těšínská a Velkého Hlohova, ani ne po třech letech zůstala vypuzena z manželského lože, v nedožitých 25 letech časně očistěna milosrdenstvím osudem uděleným, dne 13. března léta od narození Krista 1619. // Jediný synáček výše zmíněné kněžny, hrabě Marek Sittich, zemřel sedm měsíců před ní, tři měsíce po nadechnutí, objímající matčino lůno. // Nad jejich úmrtím zarmouceně truchlí manžel a otec Jakub Hannibal, hrabě z Hohenemsu, Gallarate a Vaduzu*. Bohužel nevíme, jak přesně tato deska vypadala, jestli nápis doprovázel erbovní znamení a kde byla umístěna. Svatyně bratrstva Božího těla, spojena krytou chodbou s areálem sídla hraběte Jakuba Hannibala, byla totiž v roce 1810 zdemolována a na jejím místě byl postaven měšťanský dům (dnes ul. Kaigasse 4). Dříve, než se tak stalo, došlo v roce 1788 k rozsáhlé opravě dosti zanedbané kaple, avšak na přelomu

Salisburgi.
In ade-Salvatoris
D. O. M.
Anna Sidonia Comitissa in alta Embs, ex Serenissima Ducum
Teschinensium, & majoris Glöggoviae profapia orta, maritali non-
dum tribus exactis annis jugata thoro, quinto aetatis ineunte lustro
piissimè in fata concessit, Die XII. Martij. Anno à nato Christo
M. DC. XIX.
Unicus item filiolus Marcus Sitticus Comes ex praefata Du-
cissa septem mensibus antè genitus, trimestri aurà captà, moritur,
Matrisque gremio amplectitur.
Quorum obitum
Lugens luget maestissimus Confors, & Parens
Jacobus Hannibal Comes in alta Embs,
Gallera, & Vaduz.

let 1800/1801 jej na dva měsíce obsadila jednotka francouzských vojáků a o pět let později při dalším tažení jim posloužila k ustájení koní.⁶⁰ Můžeme předpokládat, že se z typologického hlediska jednalo o náhrobník kryjící hrobové místo,⁶¹ v němž byly uloženy ostatky Anny Sidonie a jejího tříměsíčního syna, neboť ve zprávě dvorské komise z roku 1807 bylo uvedeno, že se pod podlahou kaple nachází „krypta“ se dvěma rakvemi s pozůstatky těla ženy a dítěte.⁶² I když náhrobník zanikl již před 200 lety, lze znění výše uvedeného textu podkládat za věrohodné – před rokem 1675 jej totiž přímo in situ opsal profesor salcburské benediktinské koleje Otto Aicher (1628–1705)⁶³ a následně vydal v monumentálním díle o nápisích na sepulkrálních památkách.⁶⁴

V této souvislosti je třeba zmínit i skutečnost, že se ve starší genealogické literatuře vyskytuje ještě jedno dítě kněžny Anny Sidonie – dcera Johana Eleonora. Bez odkazu na zdroj a bližší životopisná data ji v rodokmenu hrabat z Hohenemsu uvedl hornolužický rodák, učitel a genealog Johann Hübner (1668–1731);⁶⁵ jím publikované údaje převzal autor prvního monografického zpracování dějin rodu Joseph Bergmann (1796–1872) s tvrzením, že smrt Anny Sidonie byla nejspíše spjatá s porodem dcery.⁶⁶ Touto cestou se jméno Johany Eleonory jakožto dcery Anny Sidonie a hraběte Jakuba Hannibala dostalo i do nejnovější literatury.⁶⁷ Jejich další dítě se však nevyskytuje jak v četných dochovaných archivních pramenech,⁶⁸ tak ani v kronice velmi dobře informovaného sekretáře Johanna Stainhausera⁶⁹ či obsáhlé publikaci bregenzského archiváře a historika Ludwiga Weltho, jenž by takovou informaci ve své práci bezpochyby uvedl.⁷⁰ Pádny důkaz o pravděpodobné Hübnerově záměně Johany Eleonory s Markem Sittichem či prostém autorově omylu přináší náhrobník ze salcburské kaple sv. Salvátora.

Nápis z nedochovaného náhrobníku Anny Sidonie, který kryl její společný hrob se synem Markem Sittichem v kapli sv. Salvátora, Aicher, Otto: Theatrum funebre [...]. Salcburk 1675

Vlastnoruční podpis
„oddaného poslušného syna“
Jakuba Hannibala z dopisu
svému otci ze 14. března
1619, v němž mu oznamoval
úmrtí kněžny Anny Sidonie,
Vorarlberger Landesarchiv
Bregenz

Závěrem

Neuplynul ani měsíc od smrti Anny Sidonie a Jakub Hannibal se již poohlížel po nevěstě. Z možných kandidátek si vybral 21letou Františku Kateřinu, jednu ze sedmi dcer Jana Jiřího hraběte z Hohenzollern-Hechingenu, se kterou se v listopadu 1619 oženil na hohenzollernském rezidenčním hradě ve městě Hechingen. Do dalších životních osudů Jakuba Hannibala citelně zasáhla smrt strýce Marka Sitticha 9. října 1619. Arcibiskupův nástupce Paris z Lodronu neměl o služby problémového hraběte zájem, a tak bez mecenáše pozbyl jeho pobyt v Salcburku smyslu. Zámeček Emslieb získal podmaršálek Tomáš Perger. Lodronovi úředníci navíc zjistili, že po sobě zanechal dluh 7 000 zl., ačkoliv jako nejvyšší maršálek arcibiskupova dvora dostával roční provizi ve výši 14 300 zl.⁷¹ Instrukce strýce z konce roku 1617 se tak minula účinkem, Jakub Hannibal své návyky nehodlal měnit, nadále propadal alkoholu a hazardním hrám, čímž přidělal starosti svému hospodárnému

otci. Po odchodu ze Salcburku mu Kašpar svěřil úřad fojta ve Feldkirchu, kde se usadil na hradě Schattenburg. V průběhu třicetileté války se bez větších úspěchů snažil spolu s bratrem prosadit na bitevním poli, avšak dostával se do stále většího zadlužení, jež bylo po jeho smrti v roce 1646 vyčísleno na půl miliónu zlatých.

Úpadek rodu dovršili jeho potomci. Starší syn Karel Fridrich převzal správu domény Hohenems a Lustenau, mladší František Vilém I. se stal držitelem Vaduzu a Schellenbergu a zakladatelem boční linie rodu,⁷² jejíž nejstarší člen byl nucen zadlužené majetky postupně odprodat. Panství Schellenberg v roce 1699 koupil od Jakuba Hannibala III. Jan Adam I. z Lichtenštejna, který o 13 let později získal výhodnou výměnou za východočeské panství Bystré u Poličky a doplatek 69 000 zl. i hrabství Vaduz. Lichtenštejnové následně dosáhli prohlášení získaných vaduzských dominií za knížecí nedělitelný majetek (fideikomis), naopak hrabata z Hohenemsu v 18. století postupně přesídlila do Bystrého a i na zděděné panství Kunín na severovýchodní Moravě.⁷³ Díky hraběnce Marii Rebece (1742–1806), manželce Františka Xavera Harracha z Rohrau (1732–1781), byla v roce 1803 převezena z Hohenemsu na zámek do Bystrého cenná knihovna a rozsáhlá sbírka obrazů,⁷⁴ mezi nimiž se nacházelo i plátno s portrétem kněžny Anny Sidonie (reprodukováno v první části tohoto příspěvku, s. 9). Olejomalba, vystavená v poličské galerii, tak zůstává jedinou trvalou památkou nepísemné povahy na tuto Piastovnu.⁷⁵ Navzdory tomu umožňuje příběh epizodického, pouze dva a půl roku trvajícího manželství hraběte Jakuba Hannibala z Hohenemsu s těšínskou kněžnou Annou Sidonií na základě dobře dochovaných pramenů v širších souvislostech sledovat, jakou „pompou“ i úpadkem procházela aristokracie na počátku 17. století.

Pompa nobilitatis

Earls of Hohenems and Těšín Princes in the Mannerism Era

Part 2

After the wedding in Těšín, the accompanied newlyweds went to Salzburg, where they were festively received (so-called reception) in the presence of many invited guests and courtiers of the Archbishop of Salzburg. The entire family of Caspar of Hohenems attended the festivities; Anna Sidonia's brother, Friedrich William, also came from Munich to greet his sister, representing his father, Adam Wenceslas, there. The newlyweds stayed at the Archbishop's so-called New Residence in Salzburg (*Neue Residenz*, today the Salzburg Museum). Jacob Hannibal held the office of chief marshal in the Archbishop's court, but he was addicted to alcohol and gambling. The great financial demands of his court led to disagreements with his uncle, Marc Sittich, who also strongly criticized Anna Sidonia's behaviour. That is why Jacob Hannibal had to leave with his wife in the middle of 1617 to the castle of his father, Caspar, in Hohemens. After returning to Salzburg, Princess Anna Sidonia gave birth to son Marc (Hannibal) Sittich, who died after three months, and probably a daughter, Johanna Eleonora. Anna Sidonia died of smallpox in puerperium on 13 March 1619 and was buried in the St. Salvator Chapel three days later. One of the few memories of her is a life-size portrait exhibited in the Municipal Museum and Gallery in the eastern-Bohemian town of Polička.

- Autor studie:
- PhDr. Radim Jež; Muzeum Těšínska, p. o.; jez@muzeumct.cz
- 1 Srov. Holý, Martin: Šlechtické sňatky v českých zemích v letech 1550 až 1650. Historická demografie, 27, 2003, s. 5–35, zde s. 31–32; týž: „Čehož sem také při ní, panně šlechticně, aby mě za manžela sobě oblíbila, vyhledávati neobmeškával.“ Sňatky české a moravské šlechty na prahu novověku (1500–1620). In: Halířová, M. (ed.): „Oznamuje se láskám našim...“ aneb svatby a satební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice 2007, s. 7–18, zde s. 18.
 - 2 Například novými freskami s antickou tematikou, městským a arcibiskupským erbem se skvěla fasáda budovy radnice a její věže. Podrobný popis uvádí Süß, Maria Vinzenz: Die Bürgermeister in Salzburg von 1433 bis 1840. Salzburg 1840, s. 71–72.
 - 3 Riedl, Johann: Marcus Sitticus, Erzbischof von Salzburg und sein Neffe Jakob Hanibal Graf von Hohenems. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde (dále jen MGSLLK), 4, 1864, s. 250–288, zde s. 269–270.
 - 4 Welti, Ludwig: Graf Kaspar von Hohenems 1573–1640. Ein adeliges Leben im Zwiespalte zwischen friedlichem Kulturideal und rauher Kriegswirklichkeit im Frühbarock. Innsbruck 1963, s. 140.
 - 5 Rainer, Werner (ed.): Marcus Sitticus. Die Regierung des Fürsterzbischofs nach der Chronik von Johannes Stainhauser. MGSLLK 29. Ergänzungsband. Salzburg 2012, s. 181.
 - 6 Srov. Winter, Zikmund: Dějiny kroje v zemích českých II. Od počátku století XV. až po dobu Bělohorské bitvy. Praha 1893, s. 47; Nachtmannová, Alena: Mezi tradicí a módou. Odívání v Čechách od renesance k baroku. Praha 2012, s. 140.
 - 7 Podrobněji Schleger, Walter: Vom mittelalterlichen Bischofshof zum Residenzbau Fürsterzbischof Wolf Dietrichs. In: Ammerer, G. – Hanneschläger, I. (edd.): Strategien der Macht. Hof und Residenz in Salzburg um 1600 – Architektur, Repräsentation und Verwaltung unter Fürsterzbischof Wolf Dietrich von Raitenau 1587 bis 1611/12. MGSLLK 28. Ergänzungsband. Salzburg 2011, s. 333–370.
 - 8 Novou rezidenci (*Neue Residenz* nebo také *Neubau*) si nechal postavit podle plánů italského stavitele Vincence Scamozziho v místech zbořených měšťanských domů arcibiskup Volf Dětřich. Výraznější stavební úpravy probíhaly na příkaz Marka Sitticha před příjezdem novomanželů do Salcburku a poté až na konci 18. století. Viz Moy, Johannes: Beiträge zur Geschichte des „Neubaues“ in Salzburg. MGSLLK, 109, 1969, s. 185–220; srov. Marx, Erich – Laub, Peter (ed.): Die Neue Residenz in Salzburg. Vom „Palazzo Nuovo“ zum SalzburgMuseum. Jahresschrift des Salzburger Museum Carolino Augusteum, 47/48, 2001/2002. Salzburg 2003.
 - 9 Podrobněji k podobě zámku Hellbrunn v době přínosu viz Welti, L.: Graf Kaspar, s. 141–149.
 - 10 Srov. dopis synovi z 8. prosince 1616 publikovaný tamtéž, s. 152–153.
 - 11 Slavnost přínosu v Salcburku detailně popsána v Rainer, W. (ed.): Marcus Sitticus, s. 190–193.
 - 12 Vorarlberger Landesarchiv (dále jen VL) Bregenz, fond Reichsgrafschaft Hohenems Akten (Rep. 14–120) /dále jen RHA/, fasc. 174.66, nefol. (31. prosince 1616, Salcburk).
 - 13 Tamtéž, fasc. 37.02, nefol. (16. února 1617, Salcburk).
 - 14 Tamtéž (13. února 1617, Těšín).
 - 15 K tomu více viz Jež, Radim: Kariéra konvertity. Životní osudy knížete Adama Václava Těšínského (1574–1617). In: Brňovják, J. – Gojniczek, W. – Zářický, A. (edd.): Šlechtic v Horním Slezsku. Vztah regionu a center na příkladu osudů a kariér šlechty Horního Slezska (15.–20. století) / Szlachcic na Górnym Śląsku. Relacje między regionem i centrum w losach i karierach szlachty na Górnym Śląsku (XV–XX wiek). Nobilitas in historia moderna, Tomus V. Katowice – Ostrava 2011, s. 147–176, zde s. 173–174. Dopis s informacemi o jmenování byl Adamem Václavem odeslán teprve 2. března (zmínka v odpovědi Jakuba Hannibala, VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol.).
 - 16 VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol. (30. března 1617, Salcburk).
 - 17 Tamtéž (15. června 1617, Těšín-Brandýs).
 - 18 Welti, L.: Graf Kaspar, s. 167. O emotivním přijetí informace o smrti Adama Václava psal Jakub Hannibal salcburskému podmaršálkovi Tomáši Pergerovi 17. srpna 1617 – viz Riedl, J.: Marcus Sitticus, s. 278.
 - 19 List editován v Riedl, J.: Marcus Sitticus, s. 270–271 (7. března 1617, Kostnice); jeho podstatná část otištěna i ve Welti, L.: Graf Kaspar, s. 161.
 - 20 Welti, L.: Graf Kaspar, s. 161.
 - 21 VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol. (25. června 1617, Salcburk); podstatná část listu zpřístupněna v Riedl, J.: Marcus Sitticus, s. 272–275.
 - 22 Za spolupráci s překladem této pasáže z němčiny děkuji Mgr. Jiřímu Knapovi.
 - 23 Riedl, J.: Marcus Sitticus, s. 276–277; Welti, L.: Graf Kaspar, s. 162.
 - 24 Riedl, J.: Marcus Sitticus, s. 277.
 - 25 K významu slova viz Dudenredaktion (edd.): Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache. Die Geschichte der deutscher Wörter bis zur Gegenwart. Der Duden in zwölf Bänden: Das Standardwerk zur deutschen Sprache, Bd. 7. Mannheim – Wien – Zürich 2007⁴, s. 349.
 - 26 Srov. Winkelbauer, Thomas: Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein. Ein österreichischer Aristokrat im konfessionellen Zeitalter. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 34. Wien – München 1999, s. 525; Šmerda, Milan: Kněžna Alžběta Lukrecie a protireformace na Těšínsku (1625–1653). I. část. Těšínsko 47, 2004, č. 4, s. 1–10, zde s. 8 [v totožné podobě text vydán pod názvem Za vším hledej ženu aneb Alžběta Lukrecie Těšínská a spor o Těšínské knížectví. In: Ambrožová, H. – Dvořák, T. – Chocholáč, B. – Jan, L. – Pumpr, P. (edd.): Historik na Moravě. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k sedesátinám. Brno 2009, s. 625–643, zde s. 635].
 - 27 Hrdlička, Josef: Hodovní stůl a dvorská společnost. Strava na raně novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550–1650). Monographia Historica I. České Budějovice 2000, s. 131, 153–155.
 - 28 K tomu viz Ammerer, Gerhard: Präsenzkultur und höfische Repräsentation. Zum Herrschaftszeremoniell als Zeichensystem anhand der feierlichen Amtseinführung von Marcus Sitticus. In: Ammerer, G. – Hanneschläger, I. – Keller, P. (edd.): Erzbischof Marcus Sitticus von Hohenems 1612–1619. Kirche, Kunst und Hof in Salzburg zur Zeit der Gegenreformation. Beiträge der wissenschaftlichen Tagung in Salzburg, 15.–16. Juni 2012. Salzburg 2012, s. 88–102. K problematice v širším souvislostech srov. Gestrich, Andreas: Höfische Zeremoniell und sinnliches Volk. Die Rechtfertigung des Hofzeremoniells im 17. und frühen 18. Jahrhundert. In: Berns, J. J. – Rahn, T. (edd.): Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Frühe Neuzeit, Band 25. Tübingen 1995, s. 57–73, zde s. 57; Bůžek, Václav – Cerman, Ivo – Smíšek, Rostislav: Kolektivní identita společenských struktur a její proměny. In: Bůžek, V. a kol.: Společnost českých zemí v raném novověku. Česká historie 22. Praha 2010, s. 157–223, zde zejména s. 212–213.
 - 29 Rainer, W. (ed.): Marcus Sitticus, s. 194–221.
 - 30 Typologii kulturního a společenského vývoje v prvních desetiletích 17. století inspirativně rozvádí Václav, Josef: Myšlení a obraz v dějinách kultury ...studie, eseje, reflexe... K vydání připravili Jiří Kroupa a Tomáš Knoz. Brno 2009, s. 126–127 [přetištěný článek z periodika Studia Comeniana et historica, 16, 1986, č. 32, s. 5–25].
 - 31 VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol. (6. července 1617, Ems): [...] damit sy den löblich teutschen gebrauch nach sich haltte [...].
 - 32 Tamtéž (16. července 1617, Salcburk): [...] sich dero frau Gemahelin auch den loblichen teutschen gebrauch accomodirt, wil Ich zu Got hoffen [...].
 - 33 Tamtéž (nedatovaný vlastnoručně psaný koncept); Welti, L.: Graf Kaspar, s. 172. Podobně svých činů a dluhů litoval v listu z 21. července 1617 a sliboval: [...] in allen E. Fr. Gn. willen nach mich accomodieren würde [...] (VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol.).
 - 34 Podrobněji Welti, L.: Graf Kaspar, zvláště s. 155–160, 163–171.
 - 35 VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol. (20. září 1617, Ems).
 - 36 Welti, L.: Graf Kaspar, s. 172.
 - 37 VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol. (22. listopadu 1617, Salcburk): Memorial für den Wolgebornnen unsern Vettern Jacob Hanibaln Graven zu Hohen Embs.
 - 38 V úplném znění zpřístupněna v Riedl, J.: Marcus Sitticus, s. 279–285.
 - 39 Přepočtené hodnoty uváděné v tabulkových přehledech níže jsou s ohledem na regionální různorodost měrných jednotek pouze přibližné a mají ilustrovat poměr konzumace daných nápojů. Pro vyjádření hodnot v metrické soustavě objemu byl přijat poměr: 1 čtvrtce/Viertel = 1,41 l = 1/40 vědra = 1 vědro/Eimer = 56,59 l. Srov. Hofmann, Gustav: Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy. Plzeň – Sušice 1984, s. 56.
 - 40 Viz Hrdlička, J.: Hodovní stůl, s. 213.
 - 41 Welti, L.: Graf Kaspar, s. 174.
 - 42 K tématu výběrově z nejnovější tuzemské historiografie srov. Pánek, Jaroslav: „Phasma Dionysiacum“ a manýristické slavnosti na Pražském hradě roku 1617 (Jejich dobový a typologický rámec). Folia historica Bohemica, 17, 1994, s. 117–131; Maťa, Petr: Karneval v životě a myšlení raně novověké šlechty. In: Bůžek, V. – Král, P. (edd.): Slavnosti

- a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku. Opera Historica 8. České Budějovice 2000, s. 163–189, zde odkazy na další literaturu.
- 42 Salcburský karneval podrobně popisuje Rainer, W. (ed.): Marcus Sitticus, s. 249–269; na základě jeho líčení srov. Welte, L.: Graf Kaspar, s. 175–180.
 - 43 V březnu 1618 byla v kontaktu s těšínským šlechticem Janem Šelendorfem z Hornšperku, od něhož patrně získala i bližší informace o dění v rodném knížectví (VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol. /23. března 1618, Ráj/). Na pohřeb byl pozván i Jakub Hannibal, jeho otec Kašpar a arcibiskup Marek Sittich (viz Hausarchiv der Regierenden Fürsten von Liechtenstein Wien, č. k. H 825, fasc. Teschen Verhandlungen, nefol.).
 - 44 Jež, R.: Kariéra konvertity, s. 174.
 - 45 Jasiński, Kazimierz: Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, glogowscy, żagańscy, oleśnicki, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy. Kraków 2007², s. 673; srov. Winkelbauer, T.: Fürst und Fürstendiener, s. 519.
 - 46 VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol. (13. května 1618, Wilfersdorf).
 - 47 Rainer, W. (ed.): Marcus Sitticus, s. 284 (latinsky), s. 478, příloha č. 75 (německý překlad). Johann Stainhauser uvádí, že syn Anny Sidonie byl pokřtěn jmény po svém strýci i otci, tedy Marek Hannibal (*nomen indidit Marci Annibalis, resp. ihm den Namen Marx Hannibal beilegte*). Tomuto tvrzení odporuje nápis na náhrobku, který se nacházel v kapli sv. Salvátora (viz níže).
 - 48 Welte, L.: Graf Kaspar, s. 185.
 - 49 Srov. pozn. č. 47.
 - 50 Regest kupní smlouvy uvádí Walderdorff, Hugo Graf von: Auszüge aus den Pergament-Urkunden des Hohenemser Archives, (1600 – Ende 1700). Achte Lieferung. XXXI. Jahres-Bericht des Vorarlberger Museum-Vereins über das Jahr 1892, s. 10–79, zde s. 40, č. 926.
 - 51 Welte, L.: Graf Kaspar, s. 185, pozn. č. 1. Zámek Emslieb v současné době patří soukromým majitelům, a proto schází aktuální dokumentace, podle které by se dalo zjistit, v jakém stavu (a zdali vůbec) se alianční erb Jakuba Hannibala a Anny Sidonie na jeho fasádě nachází.
 - 52 Soudobý popis zámku v Rainer, W. (ed.): Marcus Sitticus, s. 470, příloha č. 48; srov. Buberl, Paul: Die Denkmale des Gerichtsbezirkes Salzburg. III. Teil: Gerichtsbezirk Salzburg. Österreichische Kunsttopographie, Band XI (Salzburg-Land II. Band). Wien 1916, s. 410–412; Donin, Richard Kurt: Vincenzo Scamozzi und der Einfluß Venedigs auf die Salzburger Architektur. Innsbruck 1948, s. 176; Bigler, Robert R.: Schloß Hellbrunn. Wunderkammer der Architektur. Wien – Köln – Weimar 1996, s. 131.
 - 53 Všechny dopisy, které psal Jakub Hannibal či Marek Sittich, byly datovány v Salcburku bez ohledu na to, jestli je posílali z Nové rezidence, Hellbrunnu nebo Emsliebu.
 - 54 VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02, nefol. (Jakub Hannibal Kašparovi z Hohenemsu, 14. března 1619, Salcburk): [...] *Nach deme Sy sein göttliche Allmacht, als Ich dem herrn Vattern bey meinem diener Schalckhen geschriben, mit ainem starcken, und schmerzighelichen Ruggenwehr, hernacher aber mit einem hizigen Fieber, und lebstlichen mit den Khindsplattern (so Sy noch mir gehabt) dermassen so starckh angrissen, auch alle menschliche gebrauchte eüsseriste Mitl, und remedia nit verfiglichen sein wollen. Gestern, als den 13. dits, nach Mittag, umb halbe zwey, nach empfangnen hochheyligsten Sacramentem, in höchster gedult, durch ein Christliches, vernünfftiges seeliges Ende [...]*.
 - 55 Volný překlad listu z němčiny uloženého tamtéž (17. března 1619, Salcburk). K úmrtí kondoloval hraběti z Innsbrucku 5. dubna i tyrolský arcivévoda Leopold V. Habsburský (Tiroler Landesarchiv Innsbruck, fond Oberösterreichische Hofregistratur, Reihe D, fasc. 6).
 - 56 Srov. Král, Pavel: Pohřební slavnosti jako prostředek a místo komunikace raně novověké společnosti. In: Bůžek, V. – Král, P. (edd.): Slavnosti a zábavy, s. 315–332; též: Rituál a ceremoniál. Na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, řada historická, C 49, 2002, s. 71–86; též: Smrt a pohřby české šlechty na prahu novověku. České Budějovice 2004.
 - 57 Průběh pohřbu podrobně zaznamenal Johann Stainhauser – viz Rainer, W. (ed.): Marcus Sitticus, s. 326–327.
 - 58 Welte, L.: Graf Kaspar, s. 201.
 - 59 Tamtéž, s. 210.
 - 60 Srov. Hübner, Lorenz: Beschreibung der hochfürstlich-erzbischöflichen Haupt- und Residenzstadt Salzburg und ihrer Gegenden verbunden mit ihrer ältesten Geschichte. Erster Band. Topographie. Salzburg 1792, s. 265–267; Zillner, Frank Valentin: Geschichte der Stadt Salzburg. I. Geschichtliche Stadtbeschreibung. Salzburg 1885, s. 88, 305.
 - 61 Typologii sepulkrálních památek rozebírá Roháček, Jiří: Epigrafika v památkové péči. Odborné a metodické publikace, sv. 34. Praha 2007, s. 55–56; k tomu srov. Jakubec, Ondřej: Renesanční epitaf v průsečíku historických disciplín a jeho vypovídací možnosti. Český časopis historický, 111, 2013, s. 66–100, zde s. 75.
 - 62 Klieber, Rupert: Bruderschaften und Liebesbünde nach Trient. Ihr Totendienst, Zuspruch und Stellenwert im kirchlichen und gesellschaftlichen Leben am Beispiel Salzburg (1600–1950). Schriftenreihe des Erzbischof-Rohracher-Studienfonds, Band 4. Frankfurt am Main aj. 1999, s. 145.
 - 63 Jeho práci analyzuje a základní biografické údaje uvádí Zajíc, Andreas: Gedruckte (Grab-) Inschriftensammlungen des 16. und 17. Jahrhunderts – ein Vergleich. In: Prix, D. – Roháček, J. (edd.): Epigraphica & Sepulcralia I. Sborník příspěvků ze zasedání k problematice sepulkrálních památek, pořádaných Ústavem dějin umění AV ČR v letech 2000 až 2004. Praha 2005, s. 235–284, zde s. 244–245.
 - 64 Aicher, Otto [Richeas, Dodo]: Theatrum funebre, exhibens per varias scenas epitaphia nova, antiqua; seria, iocosa; ævo, ordine, dignitate, genere, sexu, fortuna, ingenio, adeo & stylo perquam varia, cum summorum pontificum, et imperatorum succincta chronologia, eorumque symbolis ac epitaphiis. Salisburgi 1675, Pars III, Scena II, s. 230.
 - 65 Hübner, Johann: Genealogische Tabellen, Nebst denen darzu gehörigen Genealogischen Fragen, Zur Erläuterung Der Politischen Historie, Mit sonderbarem Fleiße zusammen getragen, Und vom Anfange biß auf diesen Tag continuirt. Zweyter Theil. Leipzig 1727, tab. 503.
 - 66 Bergmann, Joseph: Die Reichsgrafen von und zu Hohenembs in Vorarlberg. Dargestellt und beleuchtet in den Ereignissen ihrer Zeit, vom Jahre 1560 bis zu ihrem Erlöschen 1759. Mit Rücksicht auf weiblichen Nachkommen beider Linien von 1759–1860. Wien 1861, s. 55: [...] *Vielleicht im Wochenbette oder in Folge desselben, da ihr ein Töchterchen Johanna Eleonora zuweist, von dem nichts weiteres bekannt ist. Sie dürfte noch im Jahre 1619 gestorben sein [...]*.
 - 67 V krátkých heslech věnovaných Anně Sidonie se vyskytuje i řada dalších mylných informací týkajících se data narození (2. března 1598), svatby (2. listopadu 1616) i úmrtí (červenec 1619). Viz Kaganiec, Małgorzata: Anna Sydonia. In: Barciak, A. (ed.): Książęta i księżne Górnego Śląska. Katowice 1995, s. 17; Prokop, Krzysztof Rafał: Anna Sydonia. In: Jurek, T. – Ozóg, K. – Szczur, S. (edd.): Piastowie. Leksykon biograficzny. Kraków 1999, s. 839; Panic, Idzi: Piastowci těšínská. Biografický slovník Slezska a severní Moravy, 8, 1997, s. 79–92, zde s. 91; též: Posoupnost těšínských Piastovců a Piastoven. Cieszyn [2004], s. 31; též: Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych (1528–1653). Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych III. Cieszyn 2011, s. 22.
 - 68 VL Bregenz, fond RHA, fasc. 37.02.
 - 69 Rainer, W. (ed.): Marcus Sitticus, passim.
 - 70 Welte, L.: Graf Kaspar, passim.
 - 71 Tamtéž, s. 209–213, 219.
 - 72 Podrobněji viz Arnegger, Katharina – Edelmayer, Friedrich: Die Hohenembs im tiefen Fall. Ein reichsgräfliches Haus im 17. Jahrhundert. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 55, 2011, s. 759–783, zde s. 762–783.
 - 73 Srov. Gloser, Jaroslav: Rod Hohenembsů v zemích koruny české. Genealogické a heraldické informace, 7 (22), 2002, s. 5–18, zde na s. 17–18 komentovaná bibliografie; Zezulčík, Jaroslav: Zámek Kunín. Perla moravské barokní architektury. Nový Jičín 1995.
 - 74 Viz Křížová, Květa – Junek, David: Obrazová galerie rodu Hohenembsů. Katalog stálé expozice II. Polička 1997, s. 20–21.
 - 75 O hohenemské sbírce obrazů a portrétu Anny Sidonie více viz Schaffer, Wenzel: Die Gemälde-Sammlung im Schlosse Frischberg. Des A. H. K. K. Privatgutes Bistrau in Böhmen. Wien 1881, s. 31–32, č. 33; Gasser, Josef: Die Hohenemser Gemäldesammlung zu Bistrau. Monfort – Zeitschrift für Geschichte, Heimat- und Volkskunde Vorarlbergs, 2, 1947, č. 1/6, s. 89–100, zde s. 93; Spiegel, Christiane: Die Porträtsammlung der Grafen von Hohenembs aus dem Städtischen Museum in Polička. Hohenembs 1993; Křížová, K. – Junek, D.: Obrazová galerie, s. 137, č. 38; srov. rovněž práci věnující se vztahu malířských děl k jejím manželovi Jakubu Hannibalovi – Junek, David: Ztracené a opět nalezené obrazy hohenemské galerie s příběhem ztraceného syna. Polička 2010 [vyšlo i v německém překladu pod názvem „Der verlorene Sohn“ – verloren geglaubte und wiedergefundene Bilder der Gemäldegalerie der Grafen von Hohenembs. Montfort – Vierteljahresschrift für Geschichte und Gegenwart Vorarlbergs, 62, 2010, č. 2/3, s. 123–132].

Úmrtnost malých dětí na Těšínsku na přelomu 19. a 20. století

Lumír Dokoupil – Ludmila Nesládková – Radek Lipovski

V závěrečných desetiletích 19. a na počátku 20. století docházelo v českých zemích k pokročilejšímu rozvoji modernizačních procesů, jejichž součástí se staly pronikavé proměny přirozené reprodukce obyvatelstva. Teorie označuje tyto kvalitativně-quantitativní změny jako demografický přechod (nebo demografickou revoluci). Probíhal v různých státech, zemích a regionech Evropy (a světa) s nestejnou intenzitou, vedl k vytvoření několika typů přechodu (u nás uvažujeme o kombinovaném anglicko-francouzském), šířil se difúzně. U každého typu rozlišujeme dvě vývojové etapy (fáze). V podmínkách českých zemí byly demografickým, historiografickým, etnologickým a antropologickým bádáním vysledovány rovněž jisté odlišnosti podle zemí. Zatímco Čechy stály na „špici“ vývojových trendů, Morava se mírně opožďovala a Slezsko ji následovalo. Naznačená diferenciací byla navíc podtržena regionálními zvláštnostmi, které korespondovaly s celou řadou nejrůznějších jevů příznačných pro danou oblast.¹

Určujícím znakem této „revoluce“ bylo několikanásobné snížení míry úmrtnosti i porodnosti, resp. přechod od neregulované plodnosti k plánovanému rodičovství. Na konci tohoto procesu je dosahováno opakující se obnovy počtu obyvatelstva daleko intenzivnějším způsobem, bez obrovských ztrát na životech a *bez nutnosti kompenzovat vysokou úmrtnost stejně vysokou nebo ještě vyšší porodností*.²

Těšínsko ve svých historických hranicích představuje specifický nejen etnologický, ale také demografický a obecně civilizační region. K jeho charakteristikám náleží geografické zařazení k horám a jejich podhůří, z hlediska osídlení se setkáváme s populacemi žijícími v těžkých a drsných podmínkách hor na jedné straně, na druhé s obyvatelstvem zainteresovaným existenčně na modernizaci, konkrétně na industrializaci (Třinecko, Karvinsko, Frýdecko, Bílsko), urbanizaci (Frýdek, Těšín, Bílsko, atd.), rozvoji kultury, vzdělanosti a osvěty na úrovni komplikovaného vznikání tří novodobých národů (rakouských Němců, Poláků a Čechů), což vedlo ke vzniku určitých kulturních stereotypů, odlišného životního stylu a mentalit. V regionu žily početně a významem rostoucí židovské komunity, jež se zprvu tradičně orientovaly na státotvorné němecství, od 90. let v souvislosti se sílícím antisemitismem a antijudaismem na utváření vlastní národní

identity v podobě sionismu. Historicky zde vznikl fenomén národnostně smíšeného pohraničního území, kde se nejen utvářely s různou intenzitou odlišné národní kultury, ale byl to prostor pro střetávání různých politických zájmů a ambicí.³

Typickým rysem druhé poloviny 19. a počátku 20. století do první světové války se staly rozsáhlé migrace, přičemž docházelo k výrazným přesunům obyvatelstva v rámci Těšínska, ale i k vydatnému přistěhovalectví odjinud. Důsledkem bylo vytváření „nerovnováh“ v hustotě osídlení, kde se setkáváme jak s emigrací a řídnutím obyvatelstva, tak s explozivním růstem a zahušťováním, jejichž zdrojem byla především imigrace. Měnila se, v některých mikroregionech zásadně, nejen krajina a její ráz, ale i místní obyvatelstvo. Z horala, mentalitou spjatého se zemědělským rokem, jeho zvyky a rituály, s přírodou, se složitě rodil „nový“ člověk – jinak vnímající čas, pracující v odlidštěném a zdraví škodlivém prostředí hutí, kutajícím pod zemí, který měl striktně tovární píšťalou oddělený čas práce a čas, jenž mohl věnovat odpočinku a zábavě. V některých lokalitách začaly zcela převažovat nepůvodní, neautochtonní populace, které přišly z kulturně rozdílných území (Slezska, Moravy, Haliče, Pruska atd.).⁴

Z hlediska pojetí a principů medicíny i v 19. století relativně dlouho převažovaly přístupy používané v 18. století a v zásadě středověký koncept zdraví přejatý z antiky. Až ve druhé polovině 19. století „konečně“ nastal odklon od starověké humorální teorie (za vše v lidském

Dětský pohřeb, Těšínsko, kolem r. 1920, Muzeum Těšínska

Děti a dívky z horalské obce na Těšínsku, kolem r. 1910, Muzeum Těšínska

těle mohou šťávy) a díky rozvoji mikroskopu a zrodu nových medicínských oborů (bakteriologie, patologické anatomie, experimentální fyziologie, mikrobiologie, z níž se vyvinula sérologie a imunologie atd.) začal postupně převládat názor, že za vše mohou buňky, jež jsou základními stavebními kameny lidského organismu a v nich se odehrává přechod od zdraví k nemoci a smrti.⁵ Z klinických oborů se převratně rozvíjela od 40. let především chirurgie díky objevu a rozšíření narkózy, antiseptiky a aseptiky, značným pokrokem byl od 90. let objev rentgenových paprsků. Charakteristickým rysem se stala další diferenciaci a specializace lékařských oborů. Gynekologie, ortopedie, urologie, pediatrie, stomatologie, neurologie aj. byly pěstovány jako samostatné disciplíny, což by nebylo možné bez úzkého sepětí s velkými nemocnicemi, zejména klinickými. To byl zásadní příspěvek 19. století.⁶

Na konci tohoto „dlouhého“ 19. století se stupňovala intenzita civilizačních změn, k výrazným posunům docházelo v oblasti veřejné a osobní hygieny, což se promítalo do každodenního života rodin a domácností i kvality jejich reprodukce. Měnilo se schéma výskytu infekčních nemocí, které podstatným způsobem určovaly úroveň úmrtnosti a vnitřní strukturu příčin smrti. Od osvícenských reforem v rakouské monarchii se vyvíjel systém státem organizované zdravotní služby. Zprvu velmi zvolna, např. v roce 1820 fungovalo v Čechách jen 212 lékařů a 790 ranlékářů, tzn. na 30 000 obyvatel připadal jeden lékař, v roce 1849 nebyla situace o mnoho lepší, jeden lékař měl na starosti 10 000 osob, v roce 1830 bylo v Čechách 4 042 porodních bab.⁷ Objevovaly se nové infekční nemoci. Mor, nejhorší metla středověku a raného novověku, ukončil svou hrůznou roli, jeho virulence zcela poklesla, naopak v 18. století se rozšířily neštovice a ve 30. letech 19. století přišla z východu cholera. Přenášela

se kontaminovanou vodou a znepokojivé na této „nové“ smrtelné infekční nemoci bylo, že nezabíraly obvyklé léky ani tradiční pouštění žilou. Používalo se laudánium (opiová tinktura), kalomel (chlorid rtuťný), antimon (arsenik), kůra chinovníku (aspirin), později byly vyvinuty modernější léky (alkaloidy) jako chinin, kodein, kofein či kokain.⁸ Úspěchy se dostavovaly v léčení pravých neštovic postihujících především děti. Od roku 1801 se proti nim v českých zemích provádělo očkování, ovšem dlouho nedostačujícím způsobem, takže ještě v letech 1873 a 1878 proběhly dvě velké epidemie, přičemž druhá byla kombinovaná se záškrtem.⁹ Nicméně od 90. let mortalita v českých zemích klesla. Snižovala se úmrtnost na černý kašel, spalů, spalničky, naproti tomu rostl počet zemřelých na tuberkulózu, typickou sociální nemoc postihující více dospělé. Počty zemřelých se zvyšovaly vždy v letech krizí (1883–1886, 1890, 1899–1903).¹⁰

Ve struktuře zemřelých v rámci tradiční reprodukce obyvatelstva fatálně a konstantně představovala podstatnou složku úmrtí kojenců a mladších dětí. Hodnoty kojenecké úmrtnosti byly u nás relativně vysoké i v mezinárodním srovnání, a když nakonec začala klesat, snižovala se pomaleji a z vyšších výchozích hodnot, než tomu bylo ve vyspělých evropských zemích, s nimiž se české země mohly dobře měřit v jiných ukazatelích postupujícího civilizačního procesu, např. ve stupni gramotnosti obyvatelstva [...] K zásadní pozitivní změně [...] došlo až na přelomu 19. a 20. století, zejména díky důsledné osvětě, vodárenskému úpravnictví a očkování proti dětským nemocím. Ještě roku 1910 však stále činila něco málo pod 200 ‰, což byla hodnota ve vyspělých zemích v té době již neznámá.¹¹ Například v kolébce moderního průmyslu v Anglii a Walesu se kojenecká úmrtnost pohybovala v letech 1840–1900 kolem 150 ‰ a na počátku 20. století klesla na 120 ‰.¹²

Vysoká úmrtnost kojenců a malých dětí se promítala do odlišné mentality lidí té doby, projevovала se rozdílně z genderového pohledu (jinak vnímali a prožívali smrt svých potomků otcové, jinak matky). Obecně platilo, že čím bylo dítě na světě kratší dobu, tím lépe a rychleji zvládali rodiče a další příbuzní jeho smrt. U velké části populací stále převládal křesťanský fatalistický názor, že novorozenec nebo kojeneček je nevinný, a tudíž přijde rovnou do nebe jako andělíček a bude orodovat za své rodiče. Proto se při těchto velmi častých úmrtích nehořekovalo.¹³

Tehdejší společnost v podstatě ve všech vrstvách, ve městech i na venkově, přistupovala rozdílně k dětem již při jejich narození. Chlapci (zejména prvorození) byli jako budoucí dědicové a nositelé rodového jména a tradic více hýčkáni

a opečovávání než děvčátka. Výrazně se tento genderový aspekt projevoval v komunitě Židů. Především věřící příslušníci židovských komunit, pokud byli zdraví a způsobilí oženit se a vdát, měli mít podle talmudu potomky. Toto pregnantně dokládá židovské přísloví, které uvádí: *když jsou děti, zdraví a peníze, pak nelze toužit po lepším světě*.¹⁴ Mít potomstvo znamená mít štěstí. Neplodnost byla vnímána jako trest za hříchy. Když židovská žena otěhotněla, pečovala o svůj plod, nosila amulet, tzv. padající hvězdu, jež měla usnadnit graviditu i porod. Podřizovala se speciální životosprávě a stravování. Nejedla např. cibuli, ředkve, vnitřnosti, naopak konzumovala ryby či maso. Nic nebylo ponecháno náhodě. Systematická péče o dítě začínala již při koitu. Řadu poučení nacházeli lidé v talmudu, např. nebylo možno realizovat styk, pokud by se odbyval na podlaze, dítě zplozené za světla by bylo epileptické, po návratu z cest tuberkulózní, v době menstruace by mělo tzv. oheň na těle atd. Při plnění manželských povinností měla být Židovka „dobře myslí“. Oba manželé toužili především po synovi a již v době souložení na něj oba intenzivně mysleli, o děvčátko nestáli, nebylo předmětem přání. Udržovalo se přísloví, že sedm synů přináší rodičům po smrti do ráje křeslo, sedm dcer je nasměruje do pekla.¹⁵

Po celé 19. a většinou až do 30. let 20. století existovala v českých zemích (jako jinde v Evropě) jistá nerovnost před smrtí podle pohlaví i v některých věkových skupinách. Rodilo se více chlapců než děvčat, ale poměr se později vyrovnával, protože v novorozeneckém, kojeneckém a nejnižším dětském věku umíralo více chlapců, kteří častěji podléhali nemocem a dalším okolnostem vedoucím k jejich předčasné smrti. Jak již bylo výše konstatováno, na rozdíl od současnosti v 19. století spolu narození a smrt, křtiny a pohřeb velmi úzce souvisely, patřily k hlavním přechodovým rituálům. Velkým rizikem pro matku i dítě byl jakkoliv komplikovaný porod. V laické i odborné veřejnosti delší dobu převládal názor, že úmrtí matek při slehnutí bývala častá. Dlouhodobým výzkumem západních demografů však bylo zjištěno, že zvláště u mladých žen úmrtnost při porodech nebyla tak katastrofální, jak se udržovalo v obecném povědomí.¹⁶

Rakouská statistika, jež se pro nás stala pramenným zdrojem zásadní důležitosti, třídila data o počtech zemřelých malých dětí do tří věkových skupin. Novorozeneckou kategorií tvořily děti ve věku od narození do jednoho měsíce, kojeneckou od narození do jednoho roku a malých dětí od narození do pěti let.¹⁷ Úmrtnost novorozenců se v období 1881–1914 na Moravě snížila z 94,6 ‰ (1881–1885) na 72,2 ‰ (1911–1913), ve Slezsku z 97,1 ‰ na 72,7 ‰.¹⁸ Jaké bylo

rozložení této pro demografy důležité věkové skupiny v populačně diferencovaném prostředí Těšínska? Můžeme ji sledovat na úrovni politických okresů Těšín, Bílsko (od 1881), Frýdek (od 1901) a statutárních měst Frýdek a Bílsko (od 1881). Vypočtené hodnoty jsou velmi zajímavé. Nejnížší hrubá míra novorozenecké úmrtnosti, 76,1 ‰ (období 1881–1885), byla evidována v průmyslově nejexponovanějším Fryštátsku (viz tabulka č. 1), které v dané době tvořilo východní část ostravsko-karvinské aglomerace, tedy oblast s velmi narušeným životním prostředím. Ve zdejších lokalitách žili ve větší koncentraci imigranti ze zaostalé agrární Haliče a sociálně a profesně převládaly rodiny průmyslových dělníků. Naproti tomu byla nejvyšší úroveň vypočtena pro nejvýchodnější mikroregion Těšínska – okres Bílsko (112 ‰). Okres Těšín měl novorozeneckou úmrtnost pohybující se mezi oběma krajními body (89,1 ‰). Tendence směrem k závěru existence rakouské monarchie byla obecná a souzněla s daty evropskými i českých zemí – šlo jednoznačně o prudký nebo mírnější pokles hrubých měr.¹⁹

Stejně rozložení nacházíme na počátku 80. let 19. století u kojenecké úmrtnosti. Nejnížší míra 210,2 ‰ byla v okrese Fryštát, nejvyšší 267,6 ‰ v okrese Bílsko, populace okresu Těšín se nacházela mezi těmito daty (239,4 ‰). Mortalita malých dětí ve věku 0–5 let vykazovala tytéž proporce, od 339,8 ‰ na Fryštátsku přes 366,1 ‰ v okrese Těšín po 413,9 ‰ v okrese Bílsko. Jistý posun v rozložení hodnot zaznamenáváme

Cestou ze křtu na Těšínsku, ženy v těšínském lidovém oděvu se svátečním úvazem šátku, mědirytina Josefa Kinzela, Mähren und Schlesien in Wort und Bild. Wien 1893

*Mládež z Bílska a okolí
v krojích, Wagner, Richard
Ernst: Das Buch der Bielitz-
-Bialaer Chronika. Posen
1938*

u věkové skupiny 1–5 let. Na jedné straně stojí okres Fryštát s okresem Těšín (129,6 a 126,7 ‰), jež představují obyvatelstvo s nižší mortalitou, na druhé populace okresu Bílsko (146,3 ‰). Zajímavé je porovnání se zemskými daty Slezska, při komparaci s jednotlivými okresy byl totiž průběh značně diferencovaný. U novorozenecké úmrtnosti v okresech Fryštát a Těšín byly vypočtené hrubé míry nižší, zejména u Fryštátska (za léta 1881–1885 to bylo o 21 ‰ méně), u okresu Bílsko ve stejném čase naopak vyšší (o 14,9 ‰). Rozdíl nejvyšší a nejnižší hodnoty na Těšínsku činil na počátku 80. let neuvěřitelných 35,9 ‰. Tak značný rozptyl signalizuje rozdílné demografické poměry u populací daných mikroregionů a nejen ty, dalo by se uvažovat o odlišném civilizačním rámci. Okres Bílsko měl nejvyšší míry dětské úmrtnosti a výrazně by se nesnížily ani v případě započítání města Bílska do jeho teritoriálního obsahu. Kojenecká úmrtnost by v takovém případě byla za léta 1881–1885 jen o 4,6 ‰ nižší (263,0 ‰).²⁰

Hrubá míra úmrtnosti malých dětí na Těšínsku (polit. okresy a stutární města)

Novorozenci	Frydek	Fryštát	Těšín	Bílsko	Frydek-město	Bílsko-město	Slezsko
1881–1885		76,1	89,1	112	63,2	80,4	97,1
1886–1890		73,9	82,6	109,8	78,4	65,5	94,1
1891–1895		67,1	82,6	101,5	67,7	57,0	87,4
1896–1900		64,9	71,4	89,9	74,5	58,5	87,0
1901–1905	70,7	59,8	64,2	80,8	53,9	51,8	72,9
1906–1910	73,0	63,3	61,7	80,0	64,8	50,3	90,9
1911–1913	72,4	64,4	66,0	73,5	79,0	57,8	72,7
Kojenci							
1881–1885		210,2	239,4	267,6	275,1	232,5	247,1
1886–1890		211,5	247,1	266,6	260,1	221,0	248,0
1891–1895		196,3	233,3	243,0	235,8	172,1	239,3
1896–1900		190,2	222,9	240,2	243,1	180,4	247,0
1901–1905	231,1	181,5	211,0	222,4	206,8	173,8	216,9
1906–1910	218,6	188,0	202,6	220,1	223,6	135,7	262,4
1911–1913	198,0	174,3	194,6	199,5	189,0	145,4	196,4
Děti od 1 roku do 5 let							
1881–1885		129,6	126,7	146,3	148,6	138,6	117,6
1886–1890		146,7	133,6	131,5	139,3	111,0	117,6
1891–1895		118,4	119,1	108,6	122,9	106,0	108,0
1896–1900		109,5	112,5	111,1	120,9	89,7	106,1
1901–1905	116,2	84,8	94,2	91,1	113,4	103,5	84,8
1906–1910	96,5	82,0	85,9	72,3	119,5	78,0	94,5
1911–1913	81,4	66,8	72,0	73,3	59,2	68,7	66,5
Děti do 5 let							
1881–1885		339,8	366,1	413,9	423,7	371,2	364,8
1886–1890		358,2	380,7	398,0	399,4	332,0	365,6
1891–1895		314,7	352,4	351,6	358,7	278,1	347,4
1896–1900		299,7	335,4	351,3	364,0	270,1	353,1
1901–1905	347,4	266,4	305,1	313,5	320,2	277,4	301,7
1906–1910	315,1	270,0	288,5	292,4	343,1	213,7	356,9
1911–1913	279,4	241,1	266,6	272,8	248,2	214,1	262,9

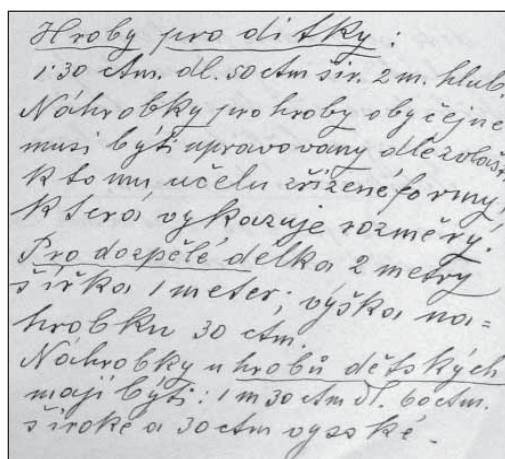
Zajímavé rozdíly v úmrtnosti malých dětí lze vidět při srovnání statutárních měst Frýdku a Bílska. Jednalo se o teritoriálně a populačně malé lokality, a proto v jejich případě můžeme brát za dostatečně kvalitní až hrubé míry kojenecké úmrtnosti. Novorozenecká mortalita vykazovala velké výkyvy v důsledku malého počtu zesnulých dětí ve věku 0–1 měsíc. V městské populaci Frýdku byla úmrtnost kojenců a malých dětí zpočátku vůbec nejvyšší ze všech sledovaných oblastí (275,1 ‰, resp. 423,7 ‰, v letech 1881–1885) a teprve v letech 1911–1913 se prudce snížila. Naopak populace města Bílska vykazovala jednu z nejnižších úrovní mortality kojenců a malých dětí. Již od první poloviny 90. let se zde podařilo snížit kojeneckou úmrtnost výrazně pod 200 ‰ a v letech 1906–1910 se dostala na „pouhých“ 135,7 ‰. Města Frýdek a Bílsko tedy představovala dva naprosté extrémy. U města Bílska nízká mortalita malých dětí překvapí zejména s ohledem na jeho venkovské okolí, protože okres Bílsko měl nejvyšší hrubé míry dětské úmrtnosti.

Abychom mohli zvažovat možné varianty příčin, je nutno korelovat úmrtnost s porodností, poněvadž, jak bylo výše naznačeno, v dané době s ní zásadním způsobem souvisela. Zpravidla platila úměra – čím větší natalita, tím větší mortalita – vzhledem ke smutné skutečnosti zásadního podílu mrtvých novorozenců, kojenců a dětí do 5 let na úhrnné výši úmrtnosti. Na počátku 80. let 19. století byla hrubá míra porodnosti nejvyšší mezi populacemi okresu Fryštát (43,8 ‰), nižší byla v okrese Bílsko (38,4 ‰) a téměř shodná v okrese Těšín (37,5 ‰). Je ovšem třeba konstatovat, že všechny vypočtené hodnoty jednotlivých okresů Těšínska se pohybovaly nad průměrem Slezska, Moravy i českých zemí (Slezsko 36,9 ‰).²¹ Výjimkou bylo právě město Bílsko, kde byla hrubá míra porodnosti od 80. let 19. stol. pod 30 ‰ a v letech 1906–1910 se snížila dokonce na úroveň 19,5 ‰. Nabízí se proto vysvětlení, že s nízkou porodností šla ve městě Bílsku ruku v ruce nízká dětská úmrtnost.²²

V historickém Těšínsku se jednalo v dané době plně systémových změn o populace mající různou mentalitu, žijící v rozdílných životních podmínkách s jiným průběhem každodennosti. Pokusíme se nyní zamyslet nad okolnostmi těchto propastných rozdílů. Nejprve obecnější pohled. Na změny v lidské reprodukci můžeme nazírat podle posledních vědeckých konceptů nejen z hlediska demografie a historické demografie jako demografický přechod, ale podle teorií Norberta Eliase a Michaela Foucaulta jako projev lidské „disciplinace“ – tedy ukáznění, resp. ukáznování těla. Obdobně lidská sexualita se liší nejen podle statutu, věku, pohlaví, ale je

také „dispozitivním konstruktem“, tzn. její proměny se dějí mimo jiné na bázi diskurzů, praktik a institucí. Ve druhé polovině 19. století, zejména však na přelomu 19. a 20. století, se začal masově proměňovat vztah obyvatelstva ke zdraví. Definitivně končila éra v podstatě středověké náboženské mentality, podle níž je smrt branou, nikoliv definitivním koncem, k tomu lepšímu a konečnému. Lidský život byl pojímán jako příprava na to, co bude po smrti, přičemž posmrtno bylo důležitější a zásadní. Až postup modernizace a její četné projevy v oblasti medicíny, hygieny, nových názorů na zdraví a jeho neobyčejně rostoucí cenu měnil celkové klima. Smrt se stávala nepohodlnou, nová buržoazní péče o zdraví a jeho prodloužování chtěla potlačit, resp. vytlačit umírání, zvláště dlouhé a bolestné, mimo rámec domova, do ústavů a nemocnic. Lidé chtěli žít a užívat si pokud možno dlouho a ne až po smrti v ráji. To vše korespondovalo s novou vizí pokroku, novou perspektivou plánování. Buržoazní ideál zdraví vedl k rozvoji hygienického myšlení, špína se stávala „out“, rozkládající se těla byla předmětem hnusu a netolerance. K rozvoji těchto nových stanovisek a postupů vydatně přispíval stát, jehož zájem o obyvatelstvo se datuje od osvícenství, které mělo napomoci k aplikaci postupů, zásad a metod vedoucích ke zvýšení nejen početnosti obyvatelstva, ale i jeho kvality. Nový pohled na populaci se začal promítat i do moderních přístupů v oblasti odívání matek a péče o kojence. Korzety se považovaly za nezdravé, deformující, a tudíž ničící postavy žen a matek, zavinování dětí do zavinovaček, v nichž měly podobu betonových kokonů, za odpudivé, nevhodné a bránící přirozenému rozvoji dětí.²³

Velké diskuse v odborné i pro laiky určené literatuře se rozvinuly kolem kojení. Současná věda ví, že v minulosti (v současnosti u některých domorodých kmenů v Africe i jinde) bylo kojení efektivním nástrojem omezování porodnosti, protože kojící matka i přes pravidelný pohlavní život neotěhotněla. Tato biologická výhoda však již v námi popisované době nefungovala, ale medicína začala přicházet s poznáním o značné prospěšnosti kojení pro zdraví a přímo život dítěte. Toto se odehrávalo v době, kdy se začalo v určitých sociálních vrstvách a městském prostředí přecházet na nový model rodinného života vyznačující se snižováním počtu dětí, což vedlo k přechodu od extenzivní reprodukce k intenzivní. V letech 1890–1920 se v nadpoloviční většině evropských zemí plodnost snížila o více než 10 %. V tomto období došlo ke zdokonalení metod antikoncepce a manželské páry z horních a středních vrstev začaly využívat, ačkoliv mezi dělnickou třídu

Pokyn pro výkop dětských hrobů, hřbitovní řád farnosti Morávka, r. 1912, Státní okresní archiv Frýdek-Místek

tyto prostředky pronikly až ve dvacátých letech 20. století. Nicméně pokles plodnosti mezi dělníky, i v nesezdaných soužitích, začal již dříve jako důsledek „přirozených“ metod.²⁴ Kromě toho existovala řada variant rodinného života, rozdílly začaly být patrné mezi katolickým a protestantským obyvatelstvem. Protestanti kladli větší důraz na odpovědnost rodičů za děti, což neukončilo praxi předávání nemluvňat kojným, jež se někde udržela až do 20. století.²⁵

Jaká byla situace ve Slezsku? O této zemi existuje dobová zpráva zveřejněná v oficiálním rakouském týdeníku z roku 1913, jehož jeden sešit byl věnován ochraně dětí a mládeže a problematice jejich hygieny. Zprávu sestavil privátní docent Leopold Moll. Z ní se dovídáme, že ve Slezsku byla rozšířena domácí práce, pro niž bylo typické zapojení celé rodiny – otce, matky i dětí – a to nejen v domácím průmyslu, ale i v průmyslových provozech, kde rovněž vydatně pracovaly ženy, jež tak nemohly dobře pečovat o své novorozence a kojence. Text dobového badatele hovořil jasnou řečí: *Přirozená výživa, mateřské mléko, se podává jen velmi vzácně 6–8 měsíců. Po několika týdnech jsou děti odstavovány nebo dokrmovány kromě mateřského mléka tuhou stravou, mléčnou krupičnou kaší, suchary, zemlí. Lid považuje mléko za nápoj, pochutinu, jež zahleňuje, ale není výživná.*²⁶ Slezsko se proto v zemském srovnání úmrtnostních poměrů novorozenců a kojenců Předlitavska zařadilo do horší poloviny. Tabulka sestavená pro časové období 1905–1909 vypovídá o slezských datech, která se pohybovala nepatrně nad úrovní Předlitavska. Ze 100 živě narozených dětí zemřelo do jednoho měsíce 7,3 dítěte, do jednoho roku 20,8 kojence. Z 1 000 narozených dětí přišlo na svět mrtvé 25,8 dítěte. Morava na tom byla téměř shodně, Čechy hůře, zejména novorozenecká úmrtnost byla vyšší (9,4).²⁷

Značnou četnost umírání těch nejmenších dokládají etnologická bádání. Z nich se

Dítě v kolembači, Muzeum Těšínska

dovídáme, že v kontinuální linii od středověku i dříve byla hodnota malého dítěte nízká, což lze chápat jako doklad extenzivity reprodukce. Když dítě zemřelo v novorozeneckém nebo kojeneckém věku, rodiče dříve „zadělali“ na další (zkrátily meziporodní interval) a tento koloběh se udržoval až do matčina klimakteria, přičemž fertilita žen s rostoucím věkem klesala. Předpokladem bylo zdraví ženy. Tento tradiční rámec života populací se udržel až do 19. století. Protože malé dítě nebylo považováno za plnohodnotného člena rodiny i společnosti, odpovídal této pozici i dětský pohřeb. V časech předhistorických byl novorozenec ukládán do hliněné nádoby v blízkosti sakrální stavby, nebo pod jejím okapem. Na Šumavě se pod okap pochovávaly nepokřtěné děti ještě koncem 19. století. Rakev s malým dítětem (do dvou až tří let) obvykle nesla kmotra, případně porodní bába, v náručí, nebo ji přivazovali k holi a tu pak nesli přes rameno. Větší děcko nesl někdy mládenec nebo družička. Novorozenci nesměli být pohřbeni v peřince, protože by pak po celý rok nepršelo (někde sedm let). Malé děti byly oblékány do bílých šatiček s věnečkem na hlavě, větší do svátečních šatů. Do rakve se holčičce dával svatební závoj, aby dobře spala, zástěrka, hračky, květiny či svaté obrázky. Pro mrtvé děti se nesmělo příliš truchlit. Věřilo se, že pláč vyháňá děti z ráje. Nebylo potřebné se za ně ani modlit, protože podle lidové víry se hned stávaly andělíčky. Malí zemřelí z chudších rodin neměli ani pohřeb, jen výkrop hrobu, zámožní vystrojili i malým dětem nákladnější pohřeb.²⁸

Vraťme se k Těšínsku. Mezi jeho různorodými populacemi na počátku 80. let stála v přímé opozici data za okresy Fryštát a Bílsko. Obyvatelstvo okresu Fryštát reprezentuje v daném souboru z valné části rodiny průmyslových dělníků (horníci, hutníci, chemici atd.), jejichž mzdy byly vyšší než v průměru, mnozí žili v dělnických koloniích, ale především jejich manželky a matky zůstávaly doma a pečovaly o početné rodiny. Samozřejmě že si často tyto matky přivydělávaly jako uklízečky, na haldách apod. a o jejich malé děti se starali starší sourozenci.²⁹ Přesto – jak je patrné na demografických výsledcích – zdravotní stav i hygienické podmínky, snad i strava, byly lepší než u populací okresu Bílsko. Zde se ve větším měřítku provozovala rozptýlená textilní výroba a žily zde rodiny, na něž se vztahuje vyjádření docenta Molla. Textilní dělnice (v průmyslu i doma) na tom byly zdravotně, výživou i hygienou celkově nejhůře. Tyto ženy byly vyčerpávány častými porody a rychlým nástupem po šestinedělí do pracovního procesu. Situace v textilních oblastech byla natolik kritická, že si ji

všiml i rakouský stát a prováděl zde terénní šetření. Například na Liberecku byla nesmírně těžká bytová situace, na jednu osobu připadaly 2 m² plochy bytu, což se promítalo do hrozivých čísel úmrtnosti.³⁰ Zatímco na Fryštátsku byla porodnost stále poplatná starému reprodukčnímu režimu, dětská úmrtnost jako civilizační symptom projevila výrazně sestupnou tendenci ve shodě s nástupem demografického přechodu. V okrese Bílsko byla natalita jen mírně vyšší ve srovnání se slezskou, nicméně úmrtnost malých dětí měla nejvyšší hodnoty, obyvatelstvo se pohybovalo stále ve starém reprodukčním vzorci.

Jaká byla tendence ve vývoji úmrtnosti malých dětí na Těšínsku do konce trvání monarchie? Do hry po roce 1901 vstoupil nový okres Frýdek.³¹ Touto diferenciací, která více zohlednila vytvářené hospodářské celky, se situace poněkud pozměnila. Bylo již konstatováno, že dětská úmrtnost ve všech sledovaných kategoriích u všech okresů i statutárních měst klesala, jen rychlost poklesu byla různá, stejně jako výchozí úroveň. Zásadní opozita vnitřního vývoje zůstala zachována, tzn. nejnižší hodnoty novorozenecké úmrtnosti byly nadále typické pro okres Fryštát, nejvyšší pro okres Bílsko, okres Frýdek se nacházel mezi Fryštátskem a okresem Bílsko, okres Těšín „zbavený“ části zaostalých horských obcí si polepšil – došlo k výraznému snížení úmrtnosti. Na počátku nového století se tak k Fryštátsku přiřadil okres Těšín. Celkově docházelo k postupnému sblížování dat, tzn. nejvyšší a nejnižší hodnoty se začaly přibližovat a rozšiřovalo se území s obyvatelstvem, jež mělo novorozeneckou úmrtnost nižší ve srovnání se Slezskem. Před první světovou válkou klesla v dané kategorii u okresů Fryštát na 64,4 ‰, Těšín na 66 ‰, vyšší zůstala v okrese Bílsko, přičemž činila „jen“ 73,5 ‰. Krajní úrovně byly zjištěny u měst, nejvyšší 79 ‰ v případě Frýdku a nejnižší 57,8 ‰ u populace Bílska.

V kategorii kojenecké mortality vedl na počátku 20. století okres Fryštát (181,5 ‰ v letech 1901–1905) jako okres s nejnižšími mírami, které byly o úžasných 35,4 ‰ nižší než zemské. Všechny ostatní okresy dosahovaly hodnot přes 200 ‰, jedině okres Těšín s 211 ‰ nedosáhl na slezská data. Územím s nejvyšší úmrtností kojenců se stalo Frýdecko (231,1 ‰). Do roku 1913 klesla hodnota v dané kategorii nejvýrazněji u okresu Fryštát (174,3 ‰ v letech 1911–1913), relativně vysoké míry si udržely všechny ostatní okresy, nejvyšší Frýdek a Bílsko.

U skupiny dětí ve věku 0–5 let byla situace shodná jako u kojenecké kategorie, tzn. nejnižší data byla vypočtena pro okres Fryštát, jenž

Dětský litinový náhrobek z 19. století na starém hřbitově v Sedlišťích, foto Miroslav Lysek

se ostře odlišoval od ostatních mikroregionů. Nejvyšší úmrtnost měl okres Frýdek následován okresy Bílsko a Těšín. Úmrtnost malých dětí ve věku 1–5 let v zásadě kopírovala vývoj kategorie dětí ve věku 0–5 let. Pozoruhodný pokles zaznamenalo krátce před první světovou válkou město Frýdek.

Jedinečný přístup k nejmenším dětem, daný talmudickými předpisy, rituály a dlouhou tradicí, měly židovské rodiny. Především dále pokračovaly rozdíly v péči o novorozence podle pohlaví. Největší úsilí se soustřeďovalo na chlapce, zejména na prvních osm dnů do obřízky („brit mila“). Obřad se vždy konal v ranních hodinách, aby se z chlapce stal co nejdříve Žid. Odbýval se na speciálním, k tomu účelu určeném, dvojkřesle proroka Eliáše s pevně stanovenými funkcemi sandeka, mohela a dalších mužů. Třetí den po obřízce byl pro novorozence nejhorší, rána se sypala jemně rozdrčeným dřevěným uhlím, přičemž krví z této rány se na čelo děcka zapsala podle kabaly hebrejská písmena.

S péčí o kojence byla spjata řada rituálních úkonů. Například chlapci nebyly 12 týdnů střihané nehty, děvčátku byly po jednom týdně propíchnuty uši, dírou byla protažena hedvábná nit, jejíž konce byly zalepeny včelím voskem. Rozdílně podle pohlaví zpívala matka svému dítěti ukolébavky. Pro chlapce byly určeny ty, které vypovídaly o jejích přáních a snech ve vztahu k němu. Podle tradice se děcko stane hříšné, když poprvé ochutná mléko z matčina prsu. Kojení vždy začínalo z pravého prsu. Chlapec byl kojen 11 měsíců, pouze sirotek bez otce byl kojen dva roky. Pokud nemluvně zemřelo do 30 dní od narození, bylo pohřbeno bez jakýchkoliv ceremonií, jen ho na rukou odnesli do hrobu. Rodiče, jimž nezemřelo žádné dítě, po smrti neprošli peklem a nemuseli trpět chibut ha Kewer, k čemuž docházelo jen velmi zřídka. Proto tradice se držící židovská rodina musela mít mnoho potomků, pohromou bylo dítě jedno.³²

Vzhledem k vedení rakouské statistiky věnované obyvatelstvu nemáme pro druhou polovinu 19. století a do konce monarchie k dispozici data o úmrtnosti židovské populace podle věkových kategorií, proto nemůžeme vyhodnotit daný ukazatel ani ho komparovat s většinovým obyvatelstvem. Můžeme pouze hypoteticky usuzovat na stav. V této komunitě docházelo v předstihu k přechodu na plánovanou rodinu (především u středních vzdělaných vrstev žijících ve městech), což se projevilo ve velmi nízkých hodnotách porodnosti a také s ní přímo související úmrtnosti, včetně dětské. Podle Heřmanových výpočtů sčítání z roku 1900 evidovalo porodnost moravských a slezských Židů (nelze oddělit

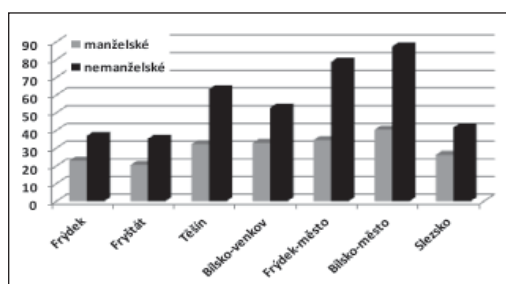
podle zemí) na úrovni 23 ‰, zatímco tentýž ukazatel pro obyvatelstvo Moravy a Slezska činil 35,9 ‰. Rozdíl byl obrovský.³³ Rovněž úmrtnostní poměry měly řadu specifík. Podle dat rakouské statistiky, z nichž sporadicky některé ukazatele vypočetl Heřman, byla úmrtnost velmi nízká. První údaj pro Moravu a Slezsko (nelze oddělit) vypočetl pro rok 1900, kdy se rovnala 14,8 ‰, v roce 1910 hodnota klesla na 13,3 ‰. Neznáme věkové skladby zemřelých, můžeme jen usuzovat, že také novorozenecká, kojenecká a dětská úmrtnost ve věku 0–5 let byla výrazně nižší ve srovnání s většinou.³⁴

Silně stigmatizovanou skupinou dětského světa od středověku v nepřetržité kontinuitě byli chlapci a děvčátka nemanželského původu. Obvykle měly tyto děti výrazně horší podmínky k přežití, často končily v nalezincích, kde byla vůbec největší dětská úmrtnost. Takové dítě mělo již v prenatálním stadiu horší vyhlídky, protože obvykle svobodná budoucí matka chtěla svůj stav utajit, mnohdy se pokoušela svého nechtěného útěšku zbavit pokoutním potratem. Rovněž porod obvykle probíhal neobratně, nebo dokonce nešetně k novorozenci.³⁵ Na Těšínsku byly zjištěny při vyhodnocování této skupiny přímo propastné rozdíly. Neobyčejně nízká úmrtnost nemanželských novorozenců a kojenců byla na Fryštátsku (82,4 ‰ v letech 1881–1885), naopak vysoká v dalších mikroregionech, nejvyšší v okrese Bílsko, kde převyšovala o 12 ‰ slezskou úroveň. Úmrtnost nemanželských dětí byla o třetinu až polovinu vyšší ve srovnání s úmrtností manželských dětí ve stejných kategoriích. Ve věku 0 až 5 let sice stále vedlo s nižšími daty Fryštátsko, ale hodnoty přesahovaly na celém Těšínsku 400 ‰, nejvíce bylo zjištěno tradičně v okrese Bílsko (454,7 ‰). Překvapující výsledky byly vypočteny pro kategorii 1–5 let věku vzhledem ke ztrátě primátu Fryštátska, které zaostávalo za okresem Těšín. Znamená to tedy, že v průmyslovém Fryštátsku byly velmi nízké míry úmrtnosti nemanželských kojenců, ale mortalita starších dětí už byla srovnatelná s ostatními okresy, ne-li vyšší, což lze vidět částečně i u manželských dětí. Do konce existence monarchie úmrtnost nemanželských dětí klesala ve všech sledovaných věkových třídách, nicméně byla stále vyšší ve srovnání s manželskou. Po roce 1901 se nově konstituované Frýdecko zařadilo k okresům s nejvyšší úmrtností. Před válkou vedlo Fryštátsko s nejnižšími hodnotami ve všech kategoriích.³⁶ Tato skutečnost je hypoteticky vysvětlitelná možným častějším žitím mladých, zatím nesezdaných párů imigrantů, jimž se narodilo dítě, sňatek přitom realizovali později. Péče o tyto malé děti proto byla větší.

Dětský keramický náhrobek z r. 1932, hřbitov ve Starých Hamrech, foto David Pindur

Hrubá míra mrtvorozenosti (polit. okresy a stutární města) v letech 1881–1913 (v ‰)

Zvláštní, početně v dané době nezanedbatelnou skupinu dětí představovali mrtvě narození, případně potracení. Z hlediska přechodových rituálů, které byly v životě obyvatelstva stále určující, nemohlo dojít k jejich plnému, a tudíž plnohodnotnému naplnění. Mrtvé nebo potracené dítě nemohlo mít křtiny, jimiž by se stalo členem komunity křesťanů, nemohlo dostat jméno, a tak se stát identifikovatelným a platným členem společnosti. Proto s nimi měli tehdejší lidé mnoho starostí.³⁷ Z antropologického pohledu byly tyto bytosti nejnebezpečnější mrtví, jež se mohli chovat jako nepřátelští cizinci, mohli mít touhu se pomstít.³⁸ Tato kategorie je obtížně přesně uchopitelná vzhledem k tomu, že rodiče měli maximální zájem, aby se jejich dítě stalo řádným členem společnosti, tzn. křesťanem, což v praxi vedlo k tomu, že porodní báby, které uměly a mohly dítě v kritické situaci tzv. nouzově pokřtít, často pokřtily dítě, u něhož by se jen stěží našla jiskřička života. Byl zde jasný unik mrtvorozenosti, který nebude moci být nikdy přesněji charakterizován. Něco jiného byly případy problematicky dohledatelné a identifikovatelné infanticidy. Ze statistického hlediska šlo za těchto okolností spíše o výjimky, nikoliv masový výskyt.

Závěrem bychom se pokusili o malou rekapitulaci, již zahájíme náčrtem některých charakteristických rysů populací žijících na Těšínsku z hlediska dobových etnografických informací. Obyvatelé svou mentalitou náleželi ke krajně konzervativním, tzn. dodržovali obyčej a zvyky svých předků, pouze opustili místní kroje. Byli silně pověřiví, zvláště v horách, kde ještě na počátku 20. století věřili ve vodníky, nočnice, skřítky, vlkodlaky a čarodějnice. V každodenním životě se dodržovala jak manželská věrnost, tak věrnost k povolání. Výjimkou byla situace v uhelném revíru, tzn. na Fryštátsku a části Frýdecka, kde převažovalo neautochtonní obyvatelstvo. Tento idylický rámec tradiční společnosti silně narušoval alkoholismus. Na osobu, včetně dětí, připadalo na počátku 20. století až 8,9 litrů lihovin. Pálilo se z obilovin a brambor, později zejména židovští podnikatelé přilévají do kořalky brand. Také se hodně kouřilo, a to i ženy. Typický

podvečerní venkovský obrázek lze vykreslit jako na peci sedící sousedky, kouřící, pijící kořalku a kletvící. Pití tvrdého alkoholu se rozmohlo po roce 1861, odkdy se datuje svoboda živnosti, na vsích se začaly šířit krámky, „frlogy“, jako houby po dešti, kde se prodával alkohol.³⁹

Tomu odpovídaly i demografické poměry v tak citlivé oblasti, jakou byla úmrtnost nejmenších dětí. Bádání potvrdilo i pro oblast historického Těšínska na přelomu 19. a 20. století diferenciaci reprodukčních režimů v kulturně, sociálně, národnostně atd. složitém prostředí, kde vedle sebe žili Poláci, Němci, Češi, Židé, obyvatelé měst a venkova, v době modernizačních proměn. Bylo zjištěno, že ve stejném čase paralelně existovaly přinejmenším dva reprodukční režimy – vedle tradičního se začal rozvíjet demografický přechod, zejména poklesem dětské úmrtnosti, kdy naopak rostla porodnost, což vedlo k velkým přirozeným přírůstkům populací. Největší opozitum v mortalitě malých dětí představovalo vysoce industrializované a dále modernizované (urbanizace, byrokratizace atd.) Fryštátsko na jedné straně, na druhé nejvýchodněji ležící zemědělské a textilní Bílsko. Zatímco vysoce nepůvodní, přistěhované obyvatelstvo Fryštátska mělo nejvyšší porodnost a nejnižší míry úmrtnosti, okres Bílsko s vysokou natalitou měl naopak úmrtnost nejmenších dětí ve všech věkových kategoriích nejvyšší. Zcela paradoxně se vyvíjely poměry ve městě Bílsku, kde byla po celou dobu extrémně nízká porodnost (na počátku 20. století 19,5 ‰) a nízká úmrtnost malých dětí. Tento stav zřejmě souvisel se složením místního obyvatelstva, kde vedle sebe žily komunity evangelíků, katolíků a Židů, přičemž byly zastoupeny jak početné kategorie textilního dělnictva, tak i městské střední a vyšší vrstvy. Nevšední koktejl lidí a prostředí způsobil tuto doslova anomálii. Lze předpokládat, že zde probíhal demografický přechod. Vedle evangelíků tady žila početná židovská obec, v níž patrně docházelo (židovské matriky jsou torzovité) k přechodu na nový model reprodukce a plánovanou rodinu. U Fryštátska a okresu Bílsko je těžké, v podstatě nemožné, určit hierarchii příčin, které tento vývoj způsobily. Je možno uvést, že patrně na jedné straně na tom byly ženy-matky výrazně lépe (Fryštátsko), na druhé hůře. To by však nestačilo. Zřejmě působily další faktory. Lepší hygienické, zdravotní a obecně civilizační podmínky v místech těžké industrializace a naopak zaostálé prostředí staré textilní oblasti v případě Bílska, kde se v sousedství Haliče udržoval starý způsob života se vším, co k tomu patřilo, nově s alkoholismem.

Jedinečný režim reprodukce, včetně kulturní nadstavby, měli Židé. Ve Slezsku žili ve sledované době v podstatě jen v městském prostředí,

Dětská vizitková fotografie z ateliéru Františka Deutschera z Orlové, kolem r. 1915, archiv Davida Pindura

nebo továrních vesnicích. Stěhovali se do center výrazné investiční činnosti, současně se měnila sociální a profesní skladba židovských domácností, jejich členové se stávali příslušníky středních vrstev, zčásti vyšší třídy. S minimálně generačním předstihem přecházeli na model plánované rodiny s menším počtem dětí. Na počátku

20. století počet dětí klesal po nárůstu v závěru 19. století (haličské migrace), klesala rovněž jejich úmrtnost. Podrobnější rekonstrukce slezských poměrů na badatele teprve čeká, je však silně limitována nedostatečnou pramennou základnou (velmi torzovitě dochování slezských židovských matrik).

Mortality of small Children in the Těšín Region at the Turn of the 19th and 20th Centuries

The turn of the 19th and 20th Centuries was characterised by the population development of the Czech lands due to qualitative and quantitative changes called demographic transition (demographic revolution). The defining sign of this transition was a great decrease in the death and birth rates, or the move from non-regulated fertility to birth control. By decreasing the birth rate, the level of child death rate was affected, which also affected the decline in the total death rate. Child mortality was the key factor in the struggle for a greater chance of survival and at the end of the 19th Century there were many changes, thanks to which child mortality could be gradually reduced. In this contribution, the development of neonatal, infant and child (up to the age of 5 years) mortality as well as the still birth rate is analyzed in the Těšín region between 1881 and 1913 in connection with the level of infant care, hygiene, water quality and generally the environment, or the economic and social background of families.

POZNÁMKY

- Autoři studie:
- prof. PhDr. Lumír Dokoupil, CSc.; Katedra historie, Centrum pro hospodářské a sociální dějiny, Ostravská univerzita v Ostravě; lumir.dokoupil@osu.cz
 - doc. Ludmila Nesládková, CSc.; Katedra dějin umění a kulturního dědictví, Centrum pro hospodářské a sociální dějiny, Ostravská univerzita v Ostravě; ludmila.nesladkova@osu.cz
 - Mgr. Radek Lipovskí, Ph.D.; Katedra historie, Centrum pro hospodářské a sociální dějiny, Ostravská univerzita v Ostravě; radek.lipovski@osu.cz
- Pavlik, Zdeněk – Rychtaříková, Jitka – Šubrtová, Alena: Základy demografie. Praha 1986, s. 153 an.
 - Maur, Eduard: Smrt ve světle demografické statistiky. In: Lorenzová, H. – Petrasová, T. (edd.): Fenomén smrti v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 20. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 9.–11. března 2000. Praha 2001, s. 245–254; ke změnám reprodukce v oblasti českých zemí viz např. Fialová, Ludmila a kol.: Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha 1998; Dokoupil, Lumír – Fialová, Ludmila – Maur, Eduard – Nesládková, Ludmila: Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století. Praha 1999; proměny evropských populací zachycuje např. Livi Bacci, Massimo: Populace v evropské historii. Praha 2003.
 - Dokoupil, Lumír – Nesládková, Ludmila – Lipovskí, Radek: Přirozená reprodukce obyvatelstva Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v etapě modernizace od 80. let 19. století do první světové války. Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy, 1, 2010, č. 1, s. 55–79.
 - Tamtěž, s. 57, 58.
 - Klecanda, Jan a kol.: Devatenácté století slovem a obrazem: dějiny politické a kulturní II. Praha, s. d. [1904?], s. 652–653.
 - Svobodný, Petr – Hlaváčková, Ludmila: Pražské špitály a nemocnice. Praha 1999, s. 65.
 - Tíž: Dějiny lékařství v českých zemích. Praha 2004, s. 101–102.
 - Smithová, Virginia: Dějiny čistoty a osobní hygieny. Praha 2011, s. 287–288.
 - Maur, E.: Smrt, s. 249.
 - Kárníková, Ludmila: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914. Praha 1965, s. 202–203.
 - Tamtěž, s. 250–251.
 - Bardet, Jean Pierre – Dupâquier, Jacques (edd.): Histoire des populations de l'Europe I. Des origines aux prémices de la révolution démographique. Paris 1997, s. 74.
 - Maur, E.: Smrt, s. 251–252.
 - Liliental, Regina: Dziecko żydowskie. Warszawa 2007, s. 17.
 - Tamtěž, s. 20, 22.
 - Horská, Pavla: Žena a smrt. In: Lorenzová, H. – Petrasová, T. (edd.): Fenomén smrti, s. 255.
 - Demografie definuje novorozenecké období od narození do 28 dnů, připouští však variantu od narození do jednoho měsíce. Viz Quotidian, Martin (ed.): Mnohojazyčný demografický slovník. Český svazek. Praha 1965, s. 61–62.
 - Dokoupil, Lumír – Nesládková, Ludmila – Lipovskí, Radek: The Death Rate for Small Children in Austrian Silesia and in North-East Moravia over the Course of the First Demographic Transition. In: Kok, J. a kol. (ed.): Many Paths to Happiness? Studies in Population and Family History. A Festschrift for Antoinette Fauve-Chamoux. Amsterdam 2010, s. 278–279.
 - Východiskem analýzy se stala data publikovaná v Oesterreichische Statistik (dále jen ÖS), Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder V/1. Wien 1884; ÖS VIII/2. Wien 1885; ÖS XII/2. Wien 1886; ÖS XIII/4. Wien 1887; ÖS XVIII/1. Wien 1888; ÖS XXI/3. Wien 1889; ÖS XXV/1. Wien 1890; ÖS XXVIII/1. Wien 1891; ÖS XXXI/3. Wien 1892; ÖS XXXVII/1. Wien 1893; ÖS XXXVIII/3. Wien 1895; ÖS XLVI/2. Wien 1896; ÖS XLIX/2. Wien 1898; ÖS LII/2. Wien 1899; ÖS LIV/1. Wien 1900; ÖS LV/3. Wien 1902; ÖS LXII/3. Wien 1902; ÖS LXVII/1. Wien 1902; ÖS LXXII/1. Wien 1904; ÖS LXXIII/3. Wien 1906; ÖS LXXIX/1. Wien 1906; ÖS LXXXIV/1. Wien 1908; ÖS LXXXIV/3. Wien 1908; ÖS LXXXVI/1. Wien 1908; ÖS LXXXVIII/1. Wien 1910; ÖS LXXXVIII/3. Wien 1911; ÖS XCII/1. Wien 1912; ÖS Neue Folge 8/1. Wien 1913; ÖS Neue Folge, 8/3. Wien 1915; ÖS Neue Folge, 14/1. Wien 1918.
 - Viz podrobnější rozbor v Dokoupil, L. – Nesládková, L. – Lipovskí, R.: The Death Rate, s. 278–279.
 - Dokoupil, Lumír – Nesládková, Ludmila – Lipovskí, Radek: Přirozená měna obyvatelstva Těšínska v etapě modernizace. Historická demografie, 35, 2011, č. 2, s. 277.
 - Tíž: Populační vývoj statutárních měst rakouské části Slezska v období demografického přechodu – města Opava, Frýdek a Bílsko. Slezský sborník, 110, 2012, č. 1–2, s. 37–38.
 - Tinková, Daniela: Tělo – věda – historie. K otázce formování „moderního“ těla v historiografii a novodobé vědě. In: Nodl, M. – Tinková, D. (edd.): Antropologické přístupy v historickém bádání. Historické myšlení 38. Praha 2007, s. 18–25.
 - Goody, Jack: Proměny rodiny v evropské historii. Historicko-antropologická esej. Praha 2006, s. 158.
 - Tamtěž, s. 131.
 - Natürliche Nahrung, Muttermilch wird in den seltensten Fällen 6 bis 8 Monate gereicht. Nach einigen Wochen werden die Kinder abgesetzt oder neben der Muttermilch feste Nahrung, Milchgrüss, Zwieback, Semmeln gegeben. Das Volk hält Milch für ein Getränk, ein Genussmittel, das verschlimmt, aber nicht nährt. Das Österreichische Sanitätswesen, 1913, 38. Säuglingsschutz und Jugendhygiene, 1913, III, s. 7–8.
 - Tamtěž, s. 9.
 - Navrátilová, Alexandra: Narození a smrt v české lidové kultuře. Praha 2004, s. 245–246.
 - Jemelka, Martin: Na kolonii. Život v hornické kolonii dolu Šalomoun v Moravské Ostravě do začátku socialistické urbanizace. Ostrava 2007.
 - Čermáková-Nesládková, Ludmila: Důsledky kapitalistické industrializace v populačním vývoji severní a severovýchodní Moravy. Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě 38. Praha 1980, s. 32, 40 ad.
 - Okres Frýdek-venkov vznikl v roce 1901 vydělením z politického okresu Těšín, zahrnoval soudní okres Frýdek bez města Frýdku. Frýdek se stal statutárním městem v roce 1870.
 - Liliental, R.: Dziecko, s. 27.
 - Heřman, Jan: Struktura a vývoj židovské populace v Čechách a na Moravě 1754–1953. Praha 1971, s. 25. Strojopis je uložen v knihovně Sociologického ústavu AV ČR v Praze a jeho kopie je v držení L. Nesládkové.
 - Nesládková, Ludmila: Moravské židovské rodiny, jejich typologie a biologické předpoklady ve druhé polovině 19. století do roku 1918. Židé a Morava. Sborník z konference konané v listopadu 2000 v Muzeu Kroměřížska, 2001, s. 47–56.
 - Lenderová, Milena – Rydl, Karel: Radostné dětství? Praha 2006, s. 271–272.
 - Dokoupil, L. – Nesládková, L. – Lipovskí, R.: The Death Rate, s. 280–281.
 - Navrátilová, A.: Narození, s. 246–247.
 - Genep, Arnold van: Přechodové rituály. Praha 1997, s. 148.
 - Vyhřídál, Jan: Naše Slezsko. Praha 1903, s. 334–338.

Karvinsko mění image devastované hornické krajiny

Jan Havrlant

Úvodem

Karvinsko zaujímá z fyzickogeografického hlediska východní část Ostravské pánve. Z hlediska socioekonomického je součástí ostravské průmyslové aglomerace, jakož i nejvýznamnější částí těžebního ostravsko-karvinského revíru (OKR). V rámci Moravskoslezského kraje je součástí příhraniční oblasti Těšínského Slezska.

Postavení prvořadě těžební oblasti od dob průmyslové revoluce však s sebou přineslo v průběhu 19. a 20. století nejen dynamický hospodářský rozvoj regionu a značnou koncentraci obyvatelstva do rychle rostoucích měst ostravské aglomerace, ale také řadu sociálních, ekonomických, environmentálních, ekologických a jiných problémů, které se ve větší míře projeví až ve druhé polovině 20. století a které ovlivnily a měnily image¹ měst ostravsko-karvinské aglomerace. Ke konci 20. století, po „sametové revoluci“, došlo k zásadním společenským změnám, k transformaci hospodářství a restrukturalizaci průmyslových a dalších odvětví. Na Karvinsku, zasaženém důlní činností nejvíce, však postupně dochází ke změnám ve využívání hornické krajiny, proto si lze klást otázku: Změní Karvinsko svou image devastované krajiny a nepřitažlivého problémového regionu? Na některé specifické problémy měnící se antropogenní krajiny a na možné pozitivní změny v jejím využití se snaží v širších souvislostech poukázat tento příspěvek.

Image města a regionu

Image města nebo regionu lze definovat jako jeho obraz či pověst v povědomí občanů

trvale žijících v daném místě, v povědomí podnikatelů, návštěvníků (s bydlištěm mimo dané místo) aj. Celkový dojem veřejnosti o městě, obci či regionu je utvářen a ovlivňován poznatky, znalostmi, zkušenostmi, míněním, avšak i emotivními představami, dojmy, pocity a stanovisky veřejnosti k danému místu. Image konkrétního místa nebo oblasti představuje zjednodušení velkého množství asociací a informací spojených s daným místem; prochází však určitými stupni vývoje. Může být proměnlivá v souvislosti s různými událostmi a činnostmi, k nimž dochází v daném místě nebo na různých objektech v určitém období. Rovněž ji ovlivňuje dlouhodobý společenský a hospodářský vývoj, činnost významných podniků, příchod a aktivity různých investorů ve výrobních i nevýrobních odvětvích a současně jejich pozitivní i negativní vlivy projevující se v krajině ve vzájemných vazbách, s dopady na životní prostředí.

Image Karvinska je spojována desítky let s těžbou černého uhlí a se značně změněnou antropogenní krajinou, postiženou důlní činností. Důlní činnost vtiskla tomuto regionu pověst zdevastované, zaprášené, špinavé, černé či měsíční hornické krajiny. Představy devastované krajiny se všemi následky poddolování – s poklesy terénu, zatopenými poklesovými kotlinami, krajiny zatížené haldami odpadu, kalovými nádržemi, krajiny technizované různými průmyslovými a skladovacími areály, krajiny vysídlené, opuštěné a silně znečištěné prachem, smogem i krajiny se silně znečištěnými povrchovými a podzemními vodami jsou hluboce zakořeněny v mysli zdejších obyvatel i široké veřejnosti žijící v jiných regionech. Tyto asociace, i přes řadu pozitivních změn v posledních letech, spojených s rekultivací postižené krajiny, vyvolaly řadu negativních postojů veřejnosti k tomuto regionu a současně vedly k nepříznivému sociálnímu, migračnímu a demografickému vývoji. Jen město Karviná, po etapě dynamického populačního a sociálně-ekonomického růstu v období socialistického vývoje, ztratilo od konce 80. let 20. století do současnosti přes 20 000 obyvatel. V posledních letech však vzniká reálná šance na kvalitnější život obyvatel v této hustě osídlené průmyslové aglomeraci a na celkovou revitalizaci postižené krajiny, na zlepšení životního prostředí a současně na zlepšení image města a celého hornického regionu.

Devastované a částečně biologicky rekultivované plochy v Karviné-Dolech, r. 2012, foto Jan Havrlant

Důlní činnost na Karvinsku

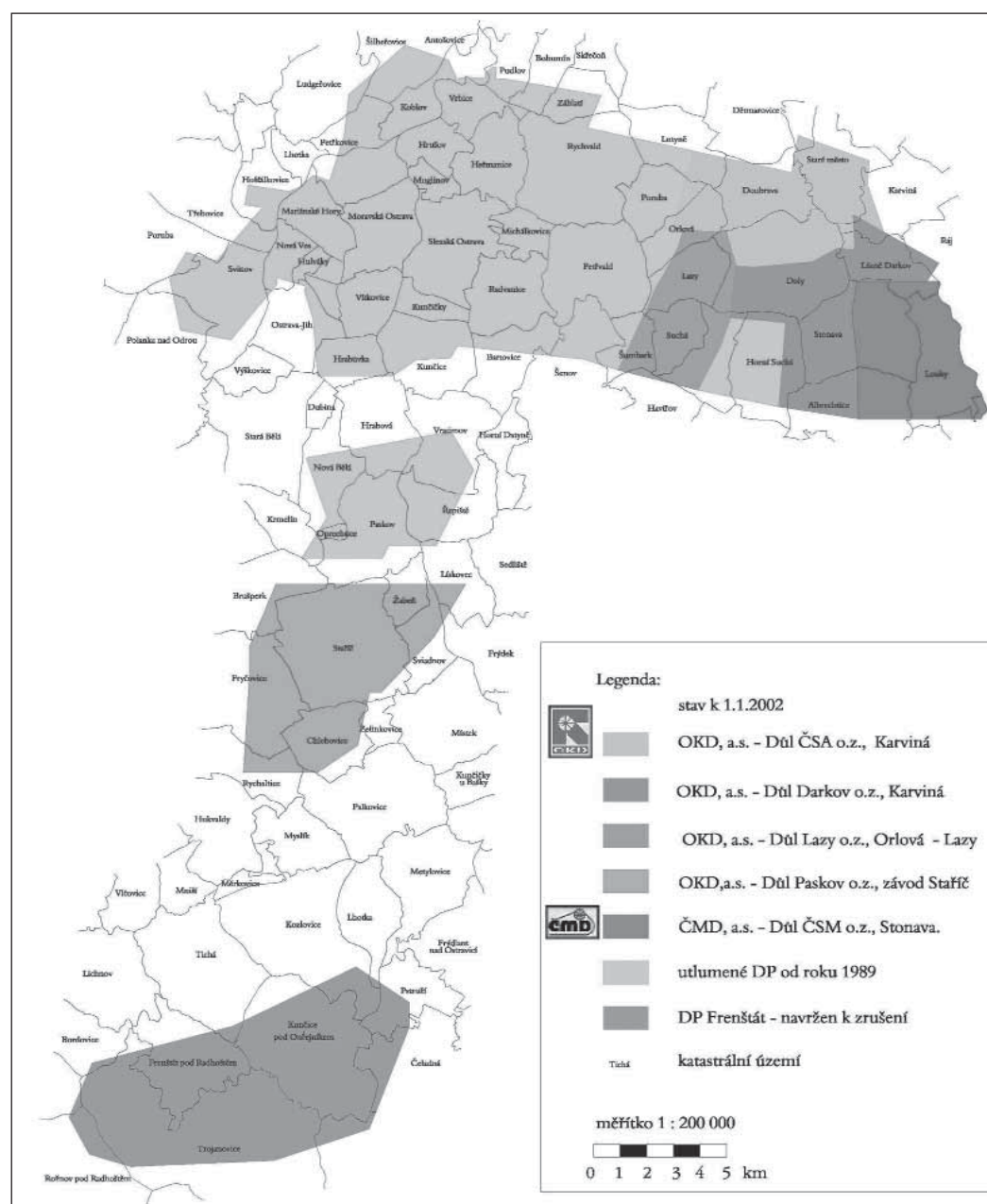
Z historického hlediska zaujímá OKR už téměř dvě století klíčové postavení v těžbě kvalitního černého uhlí. Revír je malou částí rozsáhlé Hornoslezské pánve (7 000 km²), která se rozkládá převážně v sousedním Polsku (přes 90 % území). Region patří z hlediska těžby černého uhlí k nejvýznamnějším v Evropě. Do konce 80. let minulého století se v OKR těžilo až kolem 90 % z celkové produkce černého uhlí v bývalém Československu. Z toho v karvinské části revíru se získávaly tři čtvrtiny z těžby černého uhlí. Na počátku 90. let, po transformaci českého hornictví, byla utlumena těžba černého uhlí na Ostravsku i v jiných částech České republiky.²

V celém OKR se v současnosti těží ve čtyřech důlních podnicích veškeré černé uhlí v ČR. Jen napatrná část těžby (necelá desetina) připadá

na frýdecko-místeckou část revíru, kde je dosud v provozu jediný důlní závod – Paskov ve Staříči. V posledních 20 letech se celková produkce koksovatelného a energetického uhlí snížila z 28 mil. tun na přibližně 11 mil. tun.³

Karvinská část OKR (cca 133 km²) zaujímá více než třetinu z rozlohy celého černouhelného revíru (305 km²). Dobývací prostory důlních podniků Darkov (s roční produkcí kolem 3,5 mil. tun uhlí), Dolu Karviná (se závody v Karviné a Orlové-Lazích, s produkcí přes 4 mil. tun) a Dolu ČSM ve Stonavě (se dvěma závody a s produkcí kolem 2,5 mil. tun) představují po transformačních a útlumových procesech v 90. letech minulého století jedinou životaschopnou těžební oblast černého uhlí v ČR. V současné době se černé uhlí doluje v sedlových slojích karvinského souvrství v hloubkách až kolem tisíce metrů pod povrchem. Karvinské sloje dosahují mocnosti až

Dobývací prostory pro těžbu černého uhlí v české části Hornoslezské pánve, mapu vytvořil Odbor Výpočtu zásob OKD, DPB, a. s.

*Zatopená poklesová kotlina
v Doubravě v dobývacím
prostoru Dolu Karviná,
r. 2012, foto Jan Havrlant*

šesti metrů a nejhlubší těžitelná 40. sloj má místy mocnost i přes deset metrů.

Ačkoliv jsou dosud v karvinské části pánve zásoby vysoce kvalitního koksovatelného a energetického uhlí (při stávající výši těžby na 15–20 let), lze v současné době jen stěží předpovídat vývoj exploatace této suroviny a tím i její sociálně-ekonomické, environmentální a ekologické důsledky. Do ceny uhlí a rentability těžby vstupuje řada faktorů jako např. hospodářské krize v hutním a navazujícím kovoprůmyslu v zemích a regionech významných z hlediska dodavatelsko-odběratelských vztahů, ekonomická situace podniků, provozní náklady, ale i náklady na likvidaci rozsáhlých důlních škod v dotčeném území, náklady na rekonstrukce zničených povrchových objektů, sanační a rekultivační práce, bez nichž by život v tomto prostoru, z důvodu řady negativních vlivů důlní činnosti, nebyl možný. V této souvislosti lze očekávat spíše další snížení produkce černého uhlí v OKR, zejména na Frýdecko-Místecku v prostoru Dolu Staříč, který má v současnosti již výrazně horší podmínky k těžbě; avšak pokud nebude dobývání uhlí rozšířeno do nového dobývacího prostoru v Karviné – Starém Městě. Snahy společnosti Ostravsko-karvinské doly, a. s. (OKD), o obnovení geologického průzkumu dalších ložisek černého uhlí na Frenštátsku v regionu Pobeskydí dosud nenašly kladnou odezvu. S útlumem těžby uhlí je však spojeno omezování negativních vlivů dolování v krajině.

Negativní vlivy důlní činnosti v krajině

Území karvinských dobývacích prostorů představuje řadu let značně změněnou antropogenní krajinu postiženou důlní činností. V důsledku poddolování je devastována poklesy terénu, zamokřenými a zvodnělými poklesovými kotlinami; současně je zatížena odvaly hlušiny, sedimentacními odkalovacími nádržemi, průmyslovými a skladovacími areály. Tato oblast je silně znečištěná

zvláště prachnými částicemi a dalšími škodlivinami a rovněž povrchové a podpovrchové vody jsou trvale znečištěné. Problémy jiného druhu souvisí se sociálně-ekonomickým vývojem a patologickými jevy, které také dotvářely špatnou image Karvinska.

Průvodním viditelným jevem těžby uhlí je produkce odpadního kamene – hlušiny. Hlušina se ukládala na povrchu terénu v blízkosti důlních závodů na *haldách*. V minulých desetiletích vyvážely doly až okolo 20 mil. tun hlušiny ročně do terénu.⁴ Na tunu vytěženého uhlí připadala při nových otvůrkách půl až jedna tuna odpadního kamene. Od 90. let minulého století, po výraznějším útlumu těžby, pak poklesla produkce hlušiny o více než polovinu. Přesto bylo na Karvinsku postupně uloženo na haldách několik stovek milionů tun kamene. Za celou historii dobývání uhlí zde bylo nasypáno přes 40 hald, jež zaujímaly rozlohu přes 550 ha.⁵ Valná část kamene byla uložena na deseti rozsáhlých odvalcích o objemu několika milionů metrů krychlových. K největším patřily haldy v Karviné-Dolech (170 ha), Orlové, Doubravě a v Loukách nad Olší. Některé z nich již byly částečně zlikvidovány nebo rekultivovány, další se připravují k biologické rekultivaci a nerušivému zakomponování do krajiny. Před rekultivací však tyto haldy velmi negativně narušují životní prostředí značným znečišťováním ovzduší prachnými částicemi, znehodnocením půdního fondu a celkovým estetickým znehodnocením krajiny. Dříve typické tabulové nebo kuželové haldy se zde v současné době již nevytváří. V posledních letech jsou hlušinou zaváženy především rozsáhlé poddolované, devastované lokality, zvodnělé poklesové kotliny a prostory připravované k technické sanaci a rekultivaci. Počet a rozsah těchto ploch včetně vyrovnávacích odvalů nelze přesně kvantifikovat vzhledem k rychlým proměnám a postupům sanačních prací. Tyto lokality mají dočasný charakter a představují relativně méně rušivý zásah do krajiny. Odpadní kámen z dolů se dnes ve velké míře využívá jako stavební materiál, při rekonstrukcích a stavbách silničních těles, k různým terénním úpravám devastované krajiny apod.

U důlních závodů jsou rovněž skladovány jemné odpady z úpraven uhlí, flotační hlušiny a uhelné kaly (prašné částice rozptýlené ve vodě), které jsou s popílky z elektráren potrubím odváděny do *sedimentačních a dočišťovacích nádrží*, lokalizovaných většinou do devastovaných prostorů ve zvodnělých poklesových kotlinách. Po jejich naplnění kaly pak vytvářejí rozsáhlá plochá tmavá „zrcadla“. Kalové nádrže jsou zdroji znečištění povrchových a podzemních vod a po jejich vysušení jsou významným zdrojem znečištění ovzduší prachem. V polovině 80. let minulého století

plnilo na Karvinsku funkci sedimentačních ploch 20 nádrží, v polovině 90. let již 45 o celkové rozloze přes 550 ha včetně nádrží lokalizovaných na odvarech.⁶ Největší kalové nádrže se nacházejí u Dolu Karviná (s rozlohou přes 200 ha), u Dolu Darkov (160 ha) a u Dolu ČSM mezi Stonavou a Loukami nad Olší (přes 150 ha). V souvislosti s útlumem těžby uhlí a zavedením nových technologií zpracování uhelných kalů se rozloha těchto sedimentačních nádrží v posledních deseti letech snížila. Mnohé z nich jsou v likvidaci a následně sanaci. Jejich finální rekultivace však bude možná teprve po ukončení důlní činnosti za několik let. Jiným specifickým problémem dobývacích prostorů je jejich zatápění a následné čerpání a vypouštění slaných důlních vod do vodotečí.

K závažným problémům poddolovaného území náleží *poklesy terénu a následná celková devastace krajiny*. Zatímco před 50 lety zaujímaly poklesy terénu necelou polovinu území karvinských dobývacích prostorů, v současné době poklesy postižená krajina tvoří až kolem 80 % jejich rozlohy (přes 100 km²), z čehož zaplavená území pokrývají asi desetinu rozlohy. Většina z 20 zatopených depresí je využívána k ukládání uhelných kalů z úpraven uhlí. Povrchová voda je tak velmi silně znečištěna nerozpuštěnými látkami.

V dobývacích prostorech po poklesech terénu vznikly hluboké nálevkovité deprese, přičemž došlo k postupnému podmáčení, zamokření a zvodnění těchto poklesových kotlin a k následné rozsáhlé devastaci krajiny. Poklesy povrchu vyvolaly na mnohých místech oglejení půd, snížení jejich bonity, úrodnosti a následně došlo k odumírání vegetace včetně lesních porostů atd. V bývalé staré Karviné-Dolech, důlní činností nejvíce dotčeném území, připadá na problémové lokality zaplavených poklesových kotlin a kališť téměř desetina území.⁷ Důvodem těchto devastacích účinků dolování je v posledním půlstoletí především používaná technologie dobývání uhlí na řízený zával. Po vyrušení uhelných slojí dochází v nadložních vrstvách k jejich narušení, zalomení a zřícení do vytěžených prostorů. Zával se pak projevuje na povrchu vznikem poklesové kotliny, jejíž rozsah je větší než rozsah závalu do vytěžených slojí v podzemí. Důvody pro těžbu touto nešetrnou technologií jsou dány jak ekonomickými faktory, vysokými náklady na zakládku vytěžených slojí, tak v současné době nedostatkem vhodného materiálu pro zakládku. Podnik OKD je však povinen vytvářet velké finanční rezervy na výkupy nemovitostí, soukromých pozemků a domů v území dotčeném důlní činností, na odškodnění jejich vlastníků, na sanační a rekultivační práce atd.⁸

Celková hloubka poklesů od počátku dolování není přesně známá, jelikož do 60. let minulého století nebyly nikým systematicky sledovány. Je

však prokazatelné, že nejmarkantnější povrchové deformace byly registrovány zejména v bývalém centru staré Karviné-Dolech v dobývacím prostoru Dolu Karviná, kde např. lokalita dřívějšího nádraží na hlavní železniční trati tehdejšího Československa poklesla od poloviny 60. let do současnosti o více než 40 m. Dalším silně devastovaným prostorem s poklesy až kolem 30 m se stala východní část Karviné-Darkova, Stonava a Louky nad Olší. Mimo vlivy poddolování zůstaly pouze severní a jižní okraje dobývacích prostorů OKD.

Poklesy terénu a další změny reliéfu zde způsobily rozsáhlé deformace a destrukce řady povrchových objektů. Na okraji poklesových kotlin dochází k naklonění povrchu terénu a tím i k naklonění povrchových objektů, vzniku trhlin apod. Poklesy terénu způsobily problémy s odvodněním území, poškození i zničení inženýrských sítí, silničních komunikací, rychlíkové tratě z Bohumína přes Karvinou do Žiliny (budoucí mezinárodní železniční koridor do východní Evropy) atd. V prostoru mezi Karvinou-Darkovem a Loukami nad Olší nepřetržitě probíhají nákladné rekonstrukce tělesa železniční trati, přeložky silničních komunikací, sypaní nových náspů a hrazení vodních toků, demolice domovního fondu a vystěhování obyvatelstva z postižených lokalit. Značné škody na povrchových objektech jsou registrovány i v dalších částech Karviné, v Orlové a Doubravě.

Změny krajiny na Karvinsku

Od začátku těžby uhlí a jeho využívání v metalurgickém průmyslu došlo v ostravsko-karvinské aglomeraci k pronikavým změnám ve využití krajiny. Dřívější krajina, s převážným podílem zemědělské půdy, zaujímala v Ostravské pánvi až do poloviny 19. století přes 70 % území. Ve druhé polovině 19. století se rychle měnila v hornickou a průmyslovou krajinu. Do poloviny 20. století se na Karvinsku snížil podíl zemědělské půdy na 35 %. V současnosti zaujímá jen 4 % rozlohy, z čehož trvalé travní porosty a louky pokrývají

*Hydrologická a biologická
rekultivace zvodnělé
poklesové kotliny mezi
Karvinou-Darkovem
a Loukami nad Olší, r. 2012,
foto Jan Havrlant*

Šikmý kostel sv. Petra z Alkantary, jediná zachovaná kulturní památka v devastovaném a rekultivovaném území v Karvině-Dolech, r. 2010, foto Jan Havrlant

přibližně čtvrtinu plochy. Rozloha lesní půdy, i přes lokální devastace porostů v důsledku imisních vlivů a trvalého zamokření půd, zůstává bez výraznějších změn. Lesní porosty pokrývají kolem 800 ha; problémem je však nevyhovující druhová skladba dřevin. V území bezprostředně ovlivněném důlní činností a na odvalech se uchýtila náletová vegetace. Původní niva řeky Olše s lužním lesem, vzácnou faunou a soustavou rybníků v Loukách nad Olší byla vlivem poddolování a následných poklesů a ukládáním odpadů v terénu značně zdevastována. Kvůli poklesům terénu se na Karvinsku výrazně změnila hydrografická a hydrologická poměry, odtok a režim povrchových a podpovrchových vod, a to zejména v prostoru mezi Karvinou, Loukami nad Olší, Horní Suchou, Orlovou a Doubravou. Vlivem devastáčních účinků poddolování na stavební objekty se na území karvinských dobývacích prostorů snížila rozloha souvislé sídelní zástavby (na 3 %).

Avšak v posledních 20 letech je na Karvinsku útlum těžby uhlí doprovázen snižováním ukládání hlušin v krajině a snižováním počtu a rozlohy kalových nádrží. V postižených lokalitách narůstá v současnosti rozloha polopřírodních areálů s travními porosty, křovinami a náletovými dřevinami, které se vyskytují přibližně na třetině území.⁹ Tyto méně hodnotné porosty jsou však významné z hlediska udržení ekologické stability území, zejména pak v biokoridoru Poolší.

Vlivy rekultivace krajiny na image Karvinska

Udržování ekologické stability a zvýšení hodnoty postižené hornické krajiny napomáhají především asanace a rekultivace krajiny, které eliminují devastáční následky způsobené důlní činností. Představují proces začínající technickou sanací území, tvarováním a dalšími úpravami terénu; poté následuje dlouhotrvající proces ozelenění krajiny biologickou rekultivací vedoucí k celkové revitalizaci devastované krajiny. Rekultivační práce jsou

časově náročné úpravy, jimiž se řeší sanace poklesových kotlin, likvidují se staré nefunkční kalové nádrže, upravují se odvaly. Tyto činnosti zahrnují rovněž úpravu a obnovu vodotečí, rybníčních a jiných nádrží, rekonstrukce a přeložky dopravních a inženýrských sítí atd. Území může být rekultivováno různými způsoby, různými kulturami, anebo hydrologickou rekultivací, a to podle dohod se zainteresovanými obcemi a požadavků správních orgánů. Rekultivace se provádějí podle aktuálních územních plánů v souladu s požadavky státní správy. Představují nutnou, velmi náročnou údržbu krajiny. Budování nových objektů, včetně obytných čtvrtí, dopravní a technické infrastruktury je mimořádně nákladnou záležitostí, dosahující částky několika miliard korun. V 90. letech bylo na rekultivace vynaloženo přes osm miliard korun. Po roce 2000 bylo na Karvinsku realizováno několik významných rekultivačních záměrů. Na financování zahlazování následků dobývání uhlí se podílí i stát. Od roku 2005, v rámci revitalizace Moravskoslezského kraje s vazbou na rekultivační projekt „Zahlázení starých zátěží v OKR“, byla uskutečněna desítky významných rekultivačních akcí. V současné době probíhají rozsáhlé rekultivace devastovaného území (na ploše přes 1 000 ha) v Karvině-Darkově, Lipínách, Špluchově, dále v Doubravě-Kozinci, kolem Karvinského potoka, na kalištích v Orlové, Horní Suché a v Loukách nad Olší. Nyní je zde prosazována v daleko větší míře *biologicko-lesnická a hydrologická rekultivace* před dříve preferovanou *zemědělskou* (podobně jako v severočeské hnědouhelné pánvi v povrchově vytěžených lomech), mj. i pro účely rekreačního využití území.¹⁰ Důkazem ekologické významnosti vodních ploch, ať už přirozených nebo zatopených poklesových kotlin a rekultivovaných vodních ploch, je výskyt vzácných živočišných druhů, které se po dlouhé době znovu objevily v této postižené krajině jako např. rak bahenní, vážka plavá, různé druhy ryb aj. Na zarůstajících rekultivovaných haldách se nacházejí stanoviště teplomilných rostlin.

V nedávné době byly realizovány sanace a rekultivace devastovaných prostorů dolů Karviná, Darkov a ČSM ve Stonavě na přibližně čtvrtině území. Nejdříve byly dokončeny dílčí rekultivace v nejvíce postiženém prostoru v Karvině-Dolech (25 ha), zaměřené kromě jiného na záchranu kulturní památky – šikmého kostela sv. Petra z Alkantary. Další sledovaly nápravu krajiny mezi Stonavou (lokalita Křivý Důl) a Horní Suchou, kde byly obnoveny hydrologickou rekultivací tři chovné rybníky a dále zde proběhla zemědělská a lesnická rekultivace. V současnosti patří k největším rekultivačním akcím hydrologicko-biologická rekultivace rozsáhlého prostoru v Karvině-Darkově (140 ha) s vodní plochou tzv. Karvinského moře a unikátní rekultivace

mezi tokem Olše a Stonávky v místní části Lipiny (65 ha). V dobývacím prostoru v Loukách nad Olší je nyní realizováno 13 sanačních a rekultivačních staveb mezi železniční tratí Karviná–Český Těšín a souběžnou silnicí I/67 včetně nutných výškových úprav terénu, budování násypů železničního tělesa, silnic, hrází a technických sanací pěti kalových nádrží o celkové rozloze přes 90 ha.¹¹ Kaliště je však možné sanovat jen částečně, jelikož nadále slouží jako provozní nádrže Dolu ČSM a tuto funkci budou plnit po celou dobu činnosti dolu. Sousední lokalita Loucké rybníky (dříve přírodní rezervace), byla silně devastována hlubokým poklesem. Současná rekultivace je zacílena na vytvoření hodnotné přírodní krajiny s vodní plochou (95 ha) a lesem zvláštního určení (70 ha). V nivě řeky Olše byly znovu vysázeny listnaté dřeviny lužního charakteru, např. olše lepkavá, dub letní, habr obecný, na vedlejších lokalitách lípa, jasan, smrk pichlavý, ptačí zob a jiná ochranná zeleň.¹² Dále je prováděna sanace a částečná biologická rekultivace rozsáhlé zatopené poklesové kotliny s kališti (Pilňok a Mokroš) v dobývacích prostorech Karviná-Doly a Darkov, další v Orlově-Lazech a Doubravě-Kozinci.

Příkladem účelné kombinace hydrologicko-biologické rekultivace je vytvoření vodní plochy o rozloze 35 ha vhodné k rekreačnímu využití (Karvinské moře), situované v hluboké zatopené poklesové kotlině. Vodní plocha, nacházející se v blízkosti Lázní Darkov, vznikla po poklesu terénu vzestupem podpovrchových vod. Rekultivace je realizována společností OKD – Dolem Darkov za podpory Magistrátu města Karviné. Po vytváření terénu, zatravnění a úpravě břehů vodní plochy je nyní lokalita cíleně osazována dřevinami a různou zelení (140 ha). Vodní plocha je využívána rybáři; avšak dosud zde chybí jakákoliv rekreační vybavenost. Ačkoliv se rozlohou, vybaveností ani významem nevyrovná blízkým vodním nádržím Těrlicko a Žermanice, jež disponují širší turistickou infrastrukturou a službami pro rekreační využití a různé volnočasové sportovní aktivity, může se stát oblíbenou odpočinkovou zónou, především pro obyvatele Karviné, Stonavy a dalších okolních obcí. Po odeznění poklesů terénu se v další etapě revitalizace dotčeného území počítá s vybudováním parkoviště, kiosku a další doplňkové rekreační infrastruktury.

Jiným zdařilým příkladem rekultivace devastované krajiny na zcela novou krajinu určenou pro sportovně-rekreační využití je místní část Karviná-Lipiny. Nedaleko vodní plochy v Darkově, v místě bývalé velké haldy, která byla postupně rozebrána a zlikvidována, bylo v letech 2010–2012 po vytváření a technických úpravách terénu vybudováno nové golfové hřiště s potřebným zázemím. Golf

Resort Karviná-Lipiny vznikl v unikátní krajině mezi dvěma dosud činnými doly. Území postižené dolováním bylo společností OKD rekultivováno s využitím fondů Evropské unie. Nový golfový areál u Dolu Darkov (o rozloze 60 ha) již dnes slouží profesionálním sportovcům i začátečníkům, turistům a širší veřejnosti.

V areálu je nyní dokončováno rozšíření mistrovského devítijamkového hřiště (s délkou 3 570 m) na špičkové 18jamkové. Pro začátečníky a širší veřejnost je otevřeno druhé devítijamkové osvětlené cvičné hřiště. Rovněž dětské hřiště a dětský koutek rozšiřují nabídku poskytovaných služeb. Dominantou vstupní části areálu je vyhlídková rozhledna ve tvaru těžní věže. Golfový areál Lipiny odděluje řeka Olše od zámeckého anglického parku (s rozlohou 35 ha), jenž byl založen ve Fryštátě počátkem 19. století. Celý prostor mezi Karvinou-Fryštátem, Lipinami a Darkovem tak v současnosti tvoří atraktivní klidovou a sportovně-rekreační zónu pro početné obyvatelstvo průmyslového města, ale i pro lázeňské hosty a cizí návštěvníky. Součástí této odpočinkové zóny je upravené staré rameno řeky Olše s charakterem přírodního jezera o rozloze 8 ha. Jeho okolí s malou loděnicí, s příležitostmi pro rybolov, cykloturistiku a další aktivity představuje důležitý rekreační potenciál Karvinska.

Spolu s lázeňským areálem Darkova, který v současnosti nabízí nové možnosti využití a služby pro širokou veřejnost (kulturní a wellness programy, bazén se slanou vodou a jiné), tak vzniká na Karvinsku rozsáhlý sportovně-rekreačně-lázeňský komplex (o rozloze přes 200 ha). Jeho přitažlivost od jarního do podzimního období zvyšuje rozšiřující se síť cyklostezek vedoucích zčásti kultivovanou krajinou do polského příhraničí. Lákavá je rovněž dálková cyklotrasa ze Slezských Beskyd přes Český Těšín, Poolším a Karvinou do Bohumína. Další možnosti k volnočasovým aktivitám nabízí historické jádro Karviné – Fryštát s renovovaným zámkem s rozsáhlým parkem a sportovní zázemí města (zimní

*Kaliště Pilňok u Dolu Darkov
ve zvodnělé poklesové
kotlině, r. 2010,
foto Jan Havrlant*

stadion, víceúčelová hala, tenisový areál, fotbalové hřiště aj.). Tato rozšiřující se infrastruktura dnes pozitivně ovlivňuje image Karvinska.

V ostravsko-karvinské aglomeraci se těší stále větší pozornosti návštěvníků staré báňské objekty, šachty s unikátními historickými zařízeními, např. v Petřkovicích na Landeku, v Ostravě-Michálkovicích Důl Michal aj., jež fungují jako zajímavá hornická muzea. Další dosud nevyužívaný potenciál představují již uzavřené šachty v Karvině (Důl Gabriela), nevyužívané slané důlní vody aj. Možnosti k rozvoji specifických forem turistického ruchu mají dále některé industriální objekty, historická dopravní zařízení, důlní vlečky mezi Karvinou, Orlovou a Ostravou nebo naučné stezky s potenciálem pro tematickou poznávací výletní turistiku a cykloturistiku.

Závěrem

Rozšiřující se spolupráce společnosti OKD, Magistrátu města Karviné, soukromého a veřejného sektoru a dalších místních aktérů přináší

regionu po dlouhé době konkrétní pozitivní výsledky. Ukazuje na možnosti existence průmyslové hornické krajiny, kulturní a nově kultivované rekreační krajiny bezprostředně vedle sebe; ukazuje na příležitosti k rozvoji různých forem cestovního ruchu a rekreace, k rozvoji potřebné infrastruktury a služeb v území postiženém a po desítky let devastovaném hornickou a jinou průmyslovou činností.

Realizované rekultivace a další připravovaná opatření směřují prostřednictvím rozvojových projektů k ochraně a tvorbě nové kulturní krajiny, rekreačně využitelné, s dopadem na celkové zlepšení životního prostředí a image tohoto hornického regionu, a to bez ohledu na současné úvahy společnosti OKD o možném rozšíření dobývání uhlí v dosud nezasaženém prostoru Karviné – Starého Města. Různé způsoby a formy rekultivací i rozsáhlé změny ve funkčním využití krajiny již regionu přinášejí dlouho očekávaný obrat k lepšímu, postupné zlepšování životního prostředí v řadě jeho složek a současně pozitivní změnu image Karvinska.

Karviná Region is changing its Image of a devastated mining Landscape

The issue of devastation of the mining landscape has been monitored in this industrial region for over 50 years. On the contrary, the issue of its revitalization had been rather marginal till the end of the last century (partly dealt with by the Rekultivace company). At present, great attention is being paid to the revitalization of the affected landscape. Ostravsko-karvinské doly (OKD), in cooperation with other entities from the private and public sectors, with the Municipal Council of the City of Karviná and others, are implementing many development projects leading to positive changes in the functional use of the landscape. These measures show the possibilities of the coexistence of industrial and other uses of the region. Various forms of technical and biological land reclamation, forestation and grass planting, the modification and creation of functional water areas, the construction of new sports and relaxation premises, etc., is bringing about long awaited improvements in the Karviná Region, a gradual bettering of the environment, the creation of a cultivated landscape that can be used, among other things, for various forms of tourism and relaxation. At the same time, these activities are positively changing the image of the region.

POZNÁMKY

- Autor studie:
- doc. RNDr. Jan Havrlant, CSc.; Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Ostravská univerzita v Ostravě; jan.havrlant@osu.cz
- 1 Řada definic pojmu image se více či méně liší v detailech podle přístupu a vztahu ke konkrétním místům či objektům. Image v širokém slova smyslu lze chápat jako obraz, tvář, podobu, souhrn vytvořených představ, názorů, pocitů či celkového dojmu, vzbuzeného ve veřejnosti něčím nebo někým, o určitém objektu, regionu, oblasti, místu, o podniku, společnosti, jednotlivci apod. Tento psychologický obraz reality si každý subjekt vytváří sám na základě poznatků, zkušeností, zážitků apod. (Kotler, Philip: Marketing management. 10. rozšířené vydání. Praha 2001, s. 544; Kolektiv: Všeobecná encyklopedie. Praha 2003, s. 125). Image konkrétního místa ovlivňuje rozhodování, chování a jednání lidí v pozitivním i negativním smyslu, ovlivňuje migrační trendy, demografický vývoj i změny hodnotové orientace obyvatelstva; dnes se značným důrazem na nenarušené životní prostředí, na možnosti kvalitního bydlení, na rekreační možnosti a využití volného času atd. (Skořepa, Ladislav – Ježek, Jiří – Ježková, Renata: Marketing měst a obcí. Studijní text VŠERS. České Budějovice 2008, s. 95).
 - 2 Havrlant, Jan: Změny v hornictví a hornické krajiny Karvinska. Zpravodaj Hnědého uhlí, 2010, č. 2, s. 32–38.
 - 3 Viz www.okd.cz (stav k 20. 5. 2009).
 - 4 Havrlant, J.: Změny v hornictví, s. 34.
 - 5 Havrlant, Miroslav: Antropogenní formy reliéfu a životní prostředí v Ostravské průmyslové oblasti. Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě 41/1979. Praha 1980, s. 135.
 - 6 Havrlant, J.: Změny v hornictví, s. 34.
 - 7 Popelková, Renata: Retrospektivní analýza vývoje krajiny s využitím geoinformačních technologií. Disertační práce, Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava. Ostrava 2009, s. 101.
 - 8 V rámci přípravy a schvalování důlně-technických plánů OKD je jejich součástí i kalkulace nákladů na zahlazování následků hornické činnosti. Těžební organizace mají povinnost vytvořit ve smyslu Horního zákona č. 44/1988 Sb. finanční rezervy na způsobené důlní škody a na finanční vypořádání důlních podniků s dotčenými obcemi, městy, zástupci občanských iniciativ, vlastníky pozemků a objektů i na asanační a rekultivační stavby apod. Těžební organizace tak odvádějí od počátku 90. let minulého století na účet příslušného báňského úřadu prostředky na úhradu odvodů z vydobytých nerostů. Z těchto výnosů pak báňský úřad převede na účet měst a obcí, jejichž území se nachází v dobývacím prostoru, určitou část prostředků. Ty jsou pak ve státním rozpočtu uvolňovány v návaznosti na příslušné usnesení vlády ČR na základě žádosti těžební organizace na vybrané asanační a rekultivační akce jako ekologické dotace (viz www.okd.cz /stav k 20. 5. 2009/).
 - 9 Popelková, R.: Retrospektivní analýza, s. 99, 135, 146, příloha č. 14.
 - 10 Štýs, Stanislav: Rekultivace území postižených těžbou nerostných surovin. Praha 1981, s. 500, 604.
 - 11 Macháček, Milan: Pokračování hornické činnosti OKD a.s. Dolu ČSM v období 2009–2020. Jihlava 2009, s. 136, 137.
 - 12 Tamtéž, s. 42, 44.

Hodnocení stavu ovzduší na základě výskytu mechorostů

Daniela Podstawková

Mechorosty tvoří poměrně zajímavou, hojně rozšířenou skupinu vyšších rostlin značného vývojového stáří. Paleontologické nálezy jsou sice dosti vzácné, předpokládá se však, že se „mechorosty“ začaly objevovat již v průběhu prvohor. První zdokumentované fosilie pochází z období devonu a siluru (400 mil. let př. n. l.).¹ Současné teorie se přiklání k názoru, že se mechorosty a posléze veškeré suchozemské rostliny vyvinuly z dnes již vyhynulých předků parožnatků (zelené řasy). Na základě srovnávání s nejstaršími známými nálezy, lze dospět k názoru, že se ani dnešní zástupci od svých „prapředků“ příliš neliší. Jejich poměrně malá velikost, schopnost obsazovat nejrůznější biotopy a nízká náročnost k vnějším podmínkám jim umožnily překonat veškeré změny prostředí až do dnešního dne.² V průběhu času se bryofytům podařilo osídlit téměř veškeré zemské ekosystémy, včetně sladkovodního prostředí. V současné době je globálně známo kolem 25 000 druhů.³ Česká republika je na mechorosty poměrně bohatá, čítá 863 identifikovaných druhů.⁴

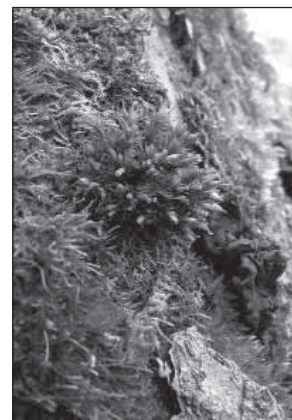
Společně s mohutným rozvojem těžkého průmyslu v polovině 20. století byl na území ČR, zejména pak na severní Moravě a ve Slezsku, zaznamenán značný ústup jejich mnoha zástupců. Některé druhy se staly velmi vzácnými, jiné vymizely zcela (některé druhy r. *Ulota*).⁵ Hlavním činitelem bylo stoupající znečištění ovzduší, především oxidy dusíku, síry a tuhými částicemi. Oxid siřičitý, vznikající nedokonalým spalováním a tavením sloučenin s příměsí síry, v atmosféře snadno oxiduje a vrací se zpět ve formě kyselých dešťů, které způsobují poškození rostlin buď přímo, nebo prostřednictvím prokyselení substrátu. Na konci 80. let 20. století došlo k masivní ekologizaci průmyslové výroby a ke zpřísnění legislativy týkající se plyných emisí, což se nepochybně odrazilo zlepšujícími se podmínkami ovzduší a následně návratem a rekolonizací mnoha citlivých bryofytních společenstev.⁶

V současnosti existuje několik způsobů pro měření kvality ovzduší. Jedná se o přímé metody měření poskytující okamžité informace o stavu znečištění, nevýhodou jsou však vysoké náklady. Jinou metodou je tvorba modelů znečištění ovzduší větších ploch, používaná hlavně ke stanovení prognóz. Třetí možností je biomonitoring, jenž dokáže nejen vyhodnotit stupeň znečištění prostředí, ale i vliv na živé organismy. Přestože se jedná o metodu cenově nejvýhodnější, je třeba počítat s určitou nepřesností, a tudíž potencionálním zkreslením výsledků.⁷

Citlivost většiny mechorostů k podmínkám prostředí, v němž se vyskytují, je mnohem větší než u cévnatých rostlin.⁸ Na základě výskytu, růstu či druhového zastoupení lze obecně tyto změny v prostředí charakterizovat a následně vyhodnocovat. Schopnost mechorostů reagovat na změny prostředí je dána především jejich ekofyziologickými vlastnostmi. Rhizoidy (kořínky) slouží pouze k ukotvení, absence vlastního kořenového systému téměř znemožňuje čerpání látek ze žádného jiného substrátu kromě atmosféry.⁹ Transport látek z jedné části rostliny do druhé je omezen z důvodu málo rozvinutých cévních svazků.¹⁰ Vzhledem k tomu, že obrovský povrch mechorostů téměř není pokryt kutikulou, mizí poslední bariéra mezi rostlinou a okolním prostředím, takže roztoky atmosférického spadu se dostávají přímo do rostlinných buněk. Obecně lze bryofytní společenstva využívat k detekci atmosférických polutantů typu SO_x , NO_x poškozujících rostlinná pletiva a těžkých kovů, které se akumuluji v částech rostlinného těla.¹¹ V biomonitoringu zatížení těžkými kovy jsou nejčastěji používanými zástupci *Hypnum cupressiforme*, *Hylocomium splendens* a *Pleurozium schreberi*.¹² Skupinou mechorostů obzvláště citlivou na atmosférické znečištění jsou vybrané druhy epifytních mechů rodu *Orthotrichum* a *Ulota*, jejichž substrátem je stromová kůra.¹³

Stanovení dlouhodobých změn kvality prostředí na určitém území je možné na základě srovnávání bryoflóry s historickými průzkumy konkrétních ploch. Vyhodnocování je komplikováno skutečností, že v minulosti byla pouze omezeně dokumentována ekologická data týkající se dynamiky růstu či početnosti zástupců. Pro předcházení podobným obtížím v budoucnu jsou již dnes u nalezených zástupců z řad mechorostů zapisovány ekologické charakteristiky a pomocné údaje (lokalita – název podle mapy, biotop, typ substrátu, GPS souřadnice, nadmořská výška, velikost populace, expozice ke světovým stranám, sklon, zástín, vlhkost, typ rozmnožování).¹⁴

Detekci kvantitativního stavu prostředí pomocí mechorostů se v ČR od roku 1990 zabývá několik odborníků (např. Julie a Ivan Sucharovi, Průhonice), kteří analyzují pomocí moderních laboratorních metod množství obsažených toxických látek (zejména těžkých kovů) v mechových výhonech lesních druhů. Na základě získaných výsledků lze představit depoziční zátěž konkrétního území.¹⁵

Orthotrichum speciosum
v Těrlicku-Hradišti,
foto Daniela Podstawková

Měření populační dynamiky
Orthotrichum speciosum
v Těrlicku-Hradišti,
foto Daniela Podstawková

Řeka Stonávka
v Těrlicku-Hradišti,
foto Daniela Podstawková

V posledních letech byla rovněž na Těšínsku provedena řada výzkumů zaměřených zejména na výskyt epifytických mechorostů. Patří zde mj. studie bryofytů vegetace podél levého břehu řeky Olše (2006), od přítoku řeky Ropičanky v Českém Těšíně až po místo křížení toku s železobetonovým mostem v Karviné-Darkově. Okolí řeky je charakteristické lužními lesy, s dominancí dřevin rodů *Populus*, *Alnus* a *Salix*. Nalezené vzorky byly v průběhu výzkumu sbírány do očíslovaných obálek, přičemž bylo odebráno vždy pouze množství nezbytné k determinaci. Následně byla zapsána ekologická data vztahující se k umístění nalezené položky či velikosti mechové populace. Veškeré vzorky byly determinovány pod mikroskopem v laboratoři.¹⁶

Bryoeologický výzkum byl proveden v letech 2007–2009 rovněž podél pravého břehu říčky Stonávky v katastru obce Těrlicko, místní části Hradiště. Území je opět tvořeno zejména lužními lesy, převládají zde porosty rodů *Salix* a *Fraxinus*. V tomto případě se studie zabývala populační dynamikou čeledi *Orthotrichaceae*, čili vývojem předem zvolených populací v časové ose. Na vybraných dřevinách s porostem epifytů

rodů *Orthotrichum* a *Ulota* byly pomocí provázků vyznačeny obdelníky o stanovené velikosti, jejichž vnitřní část vymezovala měřenou plochu.¹⁷

Ačkoliv obě výše uvedené práce neměly identické zaměření, společným cílem bylo zmapování výskytu epifytní bryoflóry sledovaného území. Celkově bylo nalezeno 28 druhů mechorostů. K významnějším zástupcům vzhledem ke zlepšujícím se podmínkám ovzduší patří pět druhů rodu *Orthotrichum* (*Orthotrichum affine*, *Orthotrichum anomalum*, *Orthotrichum diaphanum*, *Orthotrichum pumilum*, *Orthotrichum speciosum*) a jeden druh rodu *Ulota* (*Ulota crispa*). Zástupce *Ulota crispa* byl nalezen na obou zmíněných lokalitách, recentně zaznamenán také v oblasti PP Meandry řeky Lučiny v městě Havířov (2013). Tento významný mechorost zůstává i přes jeho postupný návrat regionálně stále vzácným druhem.¹⁸

Určení vhodného univerzálního druhu, jenž by mohl sloužit jako spolehlivý bioindikátor znečištění prostředí, je velmi problematickou záležitostí. Schopnost vázat sloučeniny z vnějšího prostředí se mnohdy liší nejen na úrovních druhů, ale také mezi populacemi i jednotlivými částmi rostlinného těla. Absorpce se může měnit rovněž vzhledem k abiotickým faktorům prostředí, jako jsou množství světla, teplota či vlhkost.¹⁹ Na základě hodnot vzdušných polutantů patří oblast Těšínska, i přes zlepšující se stav, k dlouhodobě nejvíce zatíženým oblastem ČR. Nástup příznivějších podmínek se pozitivně odrazil i na druhovém zastoupení především epifytní bryoflóry (r. *Orthotrichum* a *Ulota*).²⁰ Získávání dalších informací o dynamice růstu a ekologických podmínkách, které je ovlivňují, mohou jednou vypovědět mnohé o minulosti či budoucnosti životního prostředí tohoto regionu. Vzhledem k tomu, že problematika biomonitoringu u mechorostů stojí teprve na začátku své cesty, otevírají se velké možnosti pro další, zcela jistě zajímavý a přínosný výzkum. Faktem zůstává, že téměř všechny používané metody prokázaly, že i krátkodobé vystavení emisním látkám způsobuje poškození organismu, často s trvalými následky.

POZNÁMKY

- 1 Badurová, Petra: Bryologicko-ekologická studie rodu *Orthotrichum* HEDW na Rychvaldsku (okres Karviná). Ostrava 2005, s. 6; Váňa, Jiří: Obecná bryologie. Praha 2006, s. 134.
- 2 Váňa, J.: Obecná bryologie, s. 140, 147.
- 3 Krosnick, Shawn – Indoe Kevin E.: What is a bryophyte anyway? In: The New York Botanical Garden [online]. 2012 (stav k 22. 3. 2013). Dostupné z: <http://sciweb.nybg.org/science2/hcol/bryo/bryogen.html>.
- 4 Kučera, Jan: Mechorosty České republiky. Živa, 2012, č. 4, s. 165.
- 5 Duda, Josef: Epifytické mechorosty na stromech podél silnic a veřejných cest v Beskydách. Časopis Slezského zemského muzea, série A, 49, 2000, č. 2, s. 137; Badurová, P.: Bryologicko-ekologická studie, s. 6.
- 6 Valová, Marie: Rozšíření epifytických mechorostů na Ostravsku vzhledem k zlepšujícímu se stavu ovzduší. In: Lis, J. A. – Mazur, M. A. (edd.): Przyrodnicze wartości polsko-czeskiego pogranicza jako wspólne dziedzictwo Unii Europejskiej. Opole 2007, s. 139–141.
- 7 Poikolainen, Jarmo: Mosses, epiphytic lichens and tree bark as biomonitors for air pollutants—specifically for heavy metals in region surveys. Oulu 2004, s. 11.
- 8 Buryová, Blanka – Plášek, Vítězslav – Zmrhalová, Magda – Kučera, Jan – Váňa, Jiří: Bioindikační hodnota mechorostů a změny v bryoflóře Vysokých Sudet. In: Plášek, V. (edd.): Změny životního prostředí a jejich bioindikace II. Sborník referátů z 2. mezinárodní konference konané 16.–17. 10. 2003 v Bartošovicích. Ostrava 2003, s. 36.
- 9 Valová, M.: Rozšíření, s. 141–142.
- 10 Plášek, Vítězslav: Základy bryologie (Systém, fylogeneze a ekologie mechorostů). Ostrava 2005, s. 61–62.
- 11 Valová, M.: Rozšíření, s. 141–142.
- 12 Váňa, J.: Obecná bryologie, s. 131.
- 13 Valová, M.: Rozšíření, s. 144.
- 14 Buryová, B. – Plášek, V. – Zmrhalová, M. – Kučera, J. – Váňa, J.: Bioindikační hodnota, s. 36–37; Podstawková, Daniela: Sledování populační dynamiky vybra-

- ných druhů r. *Orthotrichum* v údolí říčky Stonávky. Diplomová práce, Ostravská univerzita v Ostravě, Přírodovědecká fakulta. Ostrava 2009, s. 8, 20–21.
- 15 Sucharová, Julie – Suchara, Ivan: Možnosti využití bioindikátorů k určení aktuálních a starých atmosférických depozičních zátěží krajiny vybranými prvky z důlní činnosti. In: Hornická Příbram ve vědě a technice. Sborník přednášek: sekce 140. výročí účinnosti obecného horního zákona. Příbram 2003, s. 1–10.

- 16 Podstawková, Daniela: Bryoekologická studie epifytických mechorostů v údolí řeky Olše. Bakalářská práce, Ostravská univerzita v Ostravě, Přírodovědecká fakulta. Ostrava 2007, s. 20–22.
- 17 Podstawková, D.: Sledování, s. 19–20.
- 18 Podstawková, D.: Sledování, s. 27, 45; též: Bryoekologická studie, s. 36, 44.
- 19 Poikolainen, J.: Mosses, s. 13–14.
- 20 Podstawková, D.: Sledování, s. 10.

Mezinárodní vědecká konference „Slezská gotika Mistra Jacoba Beinharta“

David Pindur

Jedním z hlavních impulsů k uspořádání mezinárodní vědecké konference věnované přednímu umělci slezské pozdní gotiky přelomu 15. a 16. století bylo dokončení dlouholeté rekonstrukce a navrácení dřevorezby tzv. Velké rodiny Panny Marie ze Stonavy, jež je součástí umělecké sbírky Muzeum Śląska Cieszyńskiego (dále jen MŚC) v polském Těšíně.¹ Tato cenná pozdně gotická práce patří k původní součásti mobiliáře nejstaršího dřevěného kostela sv. Máří Magdalény ve Stonavě. V roce 1779 byla přenesena do nově postaveného barokního dřevěného kostela téhož patrocinia. V souvislosti s výstavbou zděného farního chrámu ve Stonavě v letech 1906–1910 a likvidací místního dřevěného kostela v roce 1913 zamířila plastika již v roce 1910 do sbírek těšínského muzea. Od roku 1997 probíhalo v Krakově její náročné restaurování, které bylo dokončeno až v letošním roce. Získala místo ve stálé expozici sbírek gotického a renesančního umění v MŚC. Za účelem uspořádání konference bylo z katovického Arcidiecézního muzea zapůjčeno jiné dílo pocházející z Těšínska, konkrétně ze zaniklého kostela sv. Vavřince v Těrlicku. Jedná se o polychromovanou pozdně gotickou dřevorezbu zobrazující sv. Rodinu (literatura uvádí rovněž Velkou rodinu Panny Marie).²

Zmíněná středověká díla z Těšínska mají spojitost s osobností a okruhem vratislavského Mistra Jacoba Beinharta (cca 1460 – cca 1525). Tento rodák z württemberského Geislingenu získal 14. února 1483 městské právo ve Vratislavi a o rok později je evidován mezi mistry vratislavského malířského a řezbářského cechu. Nejznámější památkou spjatou s jeho jménem je Madona s dítětem z roku 1499 umístěná na severní straně sakristie někdejšího farního chrámu sv. Máří Magdalény ve Vratislavi (dnes katedrála polsko-katolické církve). Beinhartovo autorství či vliv bývá rovněž spojováno s mariánským oltářem

v dolnoslezském Minsterberku (dnes Ziębice), oltářem sv. Lukáše z kostela sv. Máří Magdalény ve Vratislavi či několika dalšími díly dochovanými především na území dnešního Polska a Německa. Beinhartovou vratislavskou dílnou prošlo v průběhu téměř čtyř desetiletí na dvaapadesát žáků. Řada z nich tvořila v intencích svého Mistra.³ Jedním z hlavních cílů těšínské konference tedy bylo přiblížit se odpovědi na otázku, zda do tohoto okruhu náleží i pozdně gotické dřevorezby ze Stonavy a Kostelce.

Konference s názvem *Śląski gotyk Mistra Jakuba Beinharta / Slezská gotika Mistra Jacoba Beinharta*, kterou organizovalo MŚC s Muzeem Těšínska v rámci mezinárodního projektu *W czasach sztuki bez granic / V dobách umění bez hranic*, se uskutečnila ve čtvrtek 16. května 2013 v Římském sále těšínského Laryšova paláce, sídla MŚC. Slavnostního zahájení a přivítání všech účastníků se za pořádající instituce zhostili Jerzy Nogowczyk, přednosta těšínského okresu

Svatá Rodina ze zaniklého kostela sv. Vavřince v Těrlicku-Kostelci deponovaná v Arcidiecézním muzeu v Katovicích

Část účastníků konference u Velké rodiny Panny Marie ze Stonavy v Muzeum Śląska Cieszyńskiego, zleva Irena Adamczyk, Barbara Budziaszek, Barholomäus Fújak, Katja M. Mieth, Helena Dáňová, Ivo Hlobil, Adam Sočko, Romuald Kaczmarek, Wojciech Marcinkowski, Zofia Herman, Małgorzata Kochanowska a Milan Dospěl, foto Krystian Firla

(Powiat Cieszyński) a Zbyšek Ondřeka, ředitel Muzea Těšínska. Irena Adamczyk (MŠC), kterou je možno označit za iniciátora a hlavní hybnou sílu celé akce, poté přítomným představila vystavené originály dřevorezby ze Stonavy a Kostelce. V dopoledním bloku zazněly čtyři referáty. První příspěvek náležel Barboře Budziaszek (Akademia Sztuk Pięknych, Kraków), hlavní restaurátorce Velké rodiny Panny Marie ze Stonavy. Po shrnutí základních údajů vztahujících se k historickým záznamům o památce věnovala převážnou část pozornosti průběhu samotného restaurování. Zdůraznila přitom, že bouřlivé reakce a diskuze v polských restaurátorských a umělecko-historických kruzích vyvolalo rozhodnutí zcela nově doplnit chybějící fragment spodní části jedné poloviny stonavské památky. Následoval výklad nestora českého gotického a renesančního umění Iva Hlobila (Ústav dějin umění Akademie věd v Praze),⁴ jenž byl věnován ikonografii Beinhartovy zmíněné madony ze sakristie vratislavského chrámu sv. Máří Magdalény. Tato kamenná plastika, jejíž podstavec je označen Beinhartovým jménem a datací (*Jacob 1499 Beynhart*), je již od 19. století předmětem umělecko-historických diskuzí vedoucích se kolem autorství. V případě otázky, zda byl vratislavský umělec autorem či pouze objednavatelem této skulptury, Hlobil konstatoval, že Beinhartovo autorství by bylo možné spolehlivě vyloučit pouze v případě, že by ve slezské metropoli působil výlučně jen jako malíř. Prelegent dále rozebral ikonografii této mariánské plastiky a porovnal ji s celou řadou analogických případů z prostředí

historických zemí Koruny české i jiných evropských oblastí. Zdůraznil, že umístění Ježíška na Mariině pravé straně patří ve své době k málo obvyklým a v tomto případě se snad mohlo jednat o možný vliv starší české tradice 14. století. Na jinou sochu spojovanou s Beinhartovou tvorbou, madonu z fary ve velkopolské Poznani, zaměřil pozornost Adam Sočko (Muzeum Narodowe, Poznań). V předneseném referátu dospěl k závěru, že se jedná o dílo tohoto vratislavského Mistra a poukázal na některé analogie pojící zmíněnou kamennou skulpturu s madonou ze sakristie vratislavského chrámu sv. Máří Magdalény. Wojciech Marcinkowski (Muzeum Narodowe, Kraków) ve svém referátu představil pozdně gotické reliéfy s mariánskou tematikou tvořící součást novogotického hlavního oltáře farního kostela sv. Petra a Pavla v dolnoslezské Strěhomí (dnes Strzegom) jako dosud neznámé Beinhartovo dílo ze druhé dekady 16. století.

V odpolední části konference zaznělo šest příspěvků. Zofia Herman (Uniwersytet Warszawski) se hlouběji zabývala známým Beinhartovým dílem s názvem Svatý Lukáš maluje Pannu Marii. Toto sousoší, původní součást bočního oltáře sv. Lukáše ve vratislavském chrámu sv. Máří Magdalény, se dnes nachází ve sbírkách varšavského Národního muzea. Helena Dáňová (Národní galerie, Praha) hledala styčné body mezi Beinhartem a tzv. Mistrem Olomouckých madon. Poukázala na možnosti spolupráce a kulturní výměny mezi Moravou a Slezskem v první třetině 16. století. Jedním z možných svorníků těchto aktivit mohly být episkopáty

bratří Turzů – Stanislav Turzo byl olomouckým biskupem v letech 1496–1540 a jeho bratr Jan vratislavským v letech 1506–1520. Mezi stěžejní konferenční příspěvky patřil výklad Romualda Kaczmarka (Uniwersytet Wrocławski) o problémech spjatých se sochařským a řezbářským dílem připisovaným Beinhartovi. V umístění jeho jména na podstavec madony v sakristii kostela sv. Máří Magdalény ve Vratislavi Kaczmarek spatřuje snahu o monopolizaci Mistra, který byl činný více jako řezbář nežli sochař, a pořízení skulptury chápe jako fundaci celého cechu, v jehož čele Beinhart stál. Další příspěvek patřil současně klíčové badatelce v oblasti pozdně gotické plastiky v Lužici, Katje M. Mieth (Landesstelle für Museumswesen, Chemnitz). Představila v něm vliv Beinhartova okruhu na pozdně gotické umění v Horní Lužici. Vedle známého oltáře ze Zhořelce upozornila i na některé další lužické památky (např. soubor pěti oltářů františkánského kostela sv. Anny v Kamenci) spjaté s působností vratislavského Mistra a jeho okruhu. Zdůraznila, že je nezbytné zamýšlet se rovněž nad jakostí těchto dochovaných památek. Předposlední příspěvek byl věnován výtvarné kultuře východních Čech v pohusitské době a jejímu vztahu k Dolnímu Slezsku. Referující Milan Dospěl (Univerzita Palackého, Olomouc) představil zástupce východočeských pozdně gotických skulptur a jejich dolnoslezské analogie. Mezinárodní vědeckou konferenci uzavřel příspěvek Davida Pindura (Muzeum Těšínska) představující zaniklé kostely sv. Máří Magdalény ve Stonavě a sv. Vavřince v Těrlicku-Kostelci jako prostředí umístění Beinhartova díla na Těšínsku. Vedle shrnutí poznatků o vzhledu a mobiliáři kostelů poukázal na další dochované hmotné památky a předměty

z původní výbavy těchto svatyní. Konstatoval marginální pozornost, jakou věnují písemné prameny Velké rodině Panny Marie ze Stonavy a jejímu protějšku z Kostelce. Zdůraznil, že jejich vznik je kladen do období, kdy v Těšínském knížectví vládl Kazimír II. Těšínský Piastovec zastával v letech 1490–1504 a 1509–1516 funkci vrchního slezského hejtmána a byl v této době úzce spjat s prostředím slezské metropole.⁵ Tato skutečnost by snad mohla být stopou na cestě za bližším objasněním původu i autorství pozdně gotických plastik ze Stonavy a Kostelce.

Z výše uvedeného by se mohlo zdát, že Beinhartovské téma bylo na setkání vyčerpáno. O opaku však svědčí zanícené diskuze mezi jednotlivými přednáškovými bloky konference, stejně jako závěry většiny přednesených příspěvků. Nad Mistrem Beinhartem a jeho dílem nyní visí mnohem více otazníků. Věříme, že se konferenční příspěvky, jež budou publikovány v připravovaném pátém svazku Těšínského muzejního sborníku, stanou významným odrazovým můstkem k dalšímu odkrývání dosud skrytých hlubin poznání dějin umění Slezska i širšího středoevropského prostoru v období pozdního středověku. Že rezidua této epochy ještě zdaleka neřekla poslední slova v případě Těšínska, svědčí nedávný nález cyklu nástěnných maleb zobrazujících životy sv. Barbory a Kateřiny z poloviny 15. století v severní kapli farního kostela Povýšení sv. Kříže v Karvině-Fryštátě, otazníky nad dřevěnou plastikou sv. Anny Samotřetí z první třetiny 16. století z Bukovce ze sbírek Uměleckoprůmyslového muzea v Praze či loňské navrácení původní pozdně gotické podoby Trůnící madoně z Petřvaldu z konce 15. století ze sbírek Muzea Těšínska.⁶

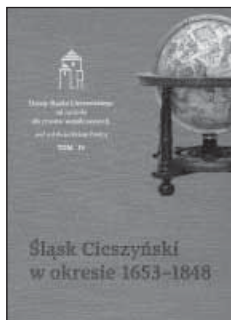
Projekt „W czasach sztuki bez granic / V dobách umění bez hranic“ je spolufinancován z prostředků Evropského fondu pro regionální rozvoj (ERDF) prostřednictvím Euroregionu Těšínské Slezsko – Śląsk Cieszyński

POZNÁMKY

- 1 MŠC, Dział Sztuki, sign. 2248 a 2249. K památce nejnověji s odkazy na další literaturu Adamecyk, Irena: Sztuka gotyku i renesancu. Katalog zbiorów Działu Sztuki Muzeum Śląska Cieszyńskiego. Malarstwo, rzeźba, rzemiosło artystyczne. Cieszyn 2011, s. 68–69. Na stránkách časopisu Těšínsko představil památky Benatzky, Jindřich: Pozdněgotické plastiky ze Stonavy. Těšínsko, 24, 1981, č. 2, s. 20–22.
- 2 K tomuto dílu např. Chamoniola, K. (ed.): Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550. IV. Opava – Brno 1999, s. 136–137.
- 3 K Beinhartovi např. Meinert, Günther: Jakob Beinhart. Ein schlesischer Bildhauer und Maler der Spätgotik. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen, 60, 1939, s. 217–236.
- 4 K jeho nedávnému životnímu jubileu vydal Ústav dějin umění AV ČR objemnou kolektivní monografii, kterou připravili jeho spolupracovníci a žáci, viz Dáňová, Helena – Mezihořáková, Klára – Prix, Dalibor (edd.): Artem ad vitam. Kniha k počtům Ivo Hlobila. Praha 2012. Hlobilovo jméno je rovněž neodmyslitelně spjato s výzkumem problematiky parléřovské těšínské madony, viz Hlobil, Ivo: Těšínská madona. Objev vzácné sochy z huti Petra Parléře (Cieszyńska Madonna. Odkrycie cennej rzeźby ze strzechy Piotra Parlera. Die neu entdeckte Teschener Madonna. Eine wertvolle Statue aus Peter Parlers Bauhütte). In: Dáňová, H. – Hlobil, I. (edd.): Těšínská madona a vzácné sochy Petra Parléře. Cieszyńska Madonna i cenne rzeźby Piotra Parlera. Die Teschner Madonna und wertvolle Statuen von Peter Parler. Praha 2002, s. 13–34; týž: Parléřovská skulptura katedrály sv. Víta v Praze a datování Těšínské madony. Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšínský muzejní sborník (dále jen CSM/TMS), 1, 2003, s. 107–120; týž: Těšínská madona – parléřovská socha z druhé poloviny 16. let 14. století. CSM/TMS, 3, 2007, s. 45–56.
- 5 Podrobně k problematice Pindur, David: Książę czasów przełomu. Kazimierz II Cieszyński (1450–1528) i jego władztwo. Wrocław 2010.
- 6 Čeplá, Andrea: Nově objevené cykly nástěnných maleb v kostele Povýšení sv. Kříže v Karvině-Fryštátě. In: Dáňová, H. – Mezihořáková, K. – Prix, D. (edd.): Artem ad vitam, s. 46–56; Vorlová, Hana: Několik poznámek k soše sv. Anny Samotřetí z Bukovce u Jablunkova. In: tamtéž, s. 341–346; Ondřeka, Zbyšek: Muzeum Těšínska v roce 2012. Výroční zpráva. Těšínsko, 56, 2013, č. 1, s. 27–28.

Spyra, Janusz: Śląsk Cieszyński w okresie 1653–1848. Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych pod redakcją Idziego Panica. Tom IV. Cieszyn 2012, 463 s., ISBN 978-83-935147-1-7

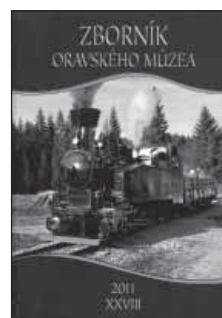
V rámci monografického zpracování dějin Těšínska od dob prvního osídlení až po současnost vychází nákladem územně-správního úřadu Starostwo Powiatowe w Cieszynie již čtvrtý svazek, v němž je přiblížen vývoj od vyměření těšínských Piastovců až do roku revolučních změn ve společnosti. Přední znalec problematiky shrnuje v tematicky řazených kapitolách politické a náboženské dějiny, hospodářské a společenské poměry i rozvoj školství a osvěty.

Šopák, Pavel a kol.: Město – zámek – krajina. Kulturní krajina českého Slezska od středověku po první světovou válku. Slezsko: Lidé a země II. Opava 2012, 453 s., ISBN 978-80-86224-91-6

Slibně započatý projekt Slezského zemského muzea *Slezsko: Paměť – identita – region* v loňském roce pokračoval v podobě tematicky zaměřené výstavy s názvem *Město – zámek – krajina*, jejímž trvalým výstupem je anotovaný katalog. Kolektivní dílo 33 odborníků přináší pohled na rozmanitou krajinu českého Slezska; na to, jak se v historické perspektivě čtyř staletí měnila, jak ji utvářeli její obyvatelé a jak tento obraz změn zaznamenávali. Součástí katalogu jsou reprodukce dobových map a plánů, vedut, topografických spisů, úředních knih, fotografií a rozličných trojrozměrných předmětů dokumentujících činnost člověka i výsledky přírodních procesů.

Zborník Oravského múzea XXVIII, 2011. Dolný Kubín [2012], 472 s., ISBN 978-80-89564-02-6 Dvacátý osmý svazek sborníku, který každoročně vydává Oravské muzeum, přináší kromě celé řady historických, etnografických a přírodovědných příspěvků zaměřených na historickou oblast nejsevernějšího cípu Slovenska (část leží i v Polsku) písemnou podobu referátů, jež zazněly 10. ledna

2011 na semináři věnovaném Jiřímu Třanovskému. Autoři se v nich věnují rozvoji básnickova rodného Těšínského knížectví na přelomu 16. a 17. století, jeho dílu a odkazu, dochovaným tiskům věhlasného kancionálu v českotěšínské muzejní knihovně Silesii a Čaplovičově knižnici Oravského múzea a teologickým rozbořem několika Třanovského písní.

Proszyk, Jacek: Życie według wartości. Żydowski liberalizm, ortodoksja i syjonizm w Bielsku i Białej. Jaworze 2012, 319 s., ISBN 978-83-936155-0-6

Kniha mapuje proměny, k nimž docházelo v židovských obcích v Bílsku a sousední Bílé vlivem tří aspektů – liberalismu, ortodoxie a sionismu v posledních desetiletích Rakousko-Uherska a následně v meziválečném polském státě. Tyto tři proudy byly rovněž podmíněny odlišnou geopolitickou polohou obou sousedících lokalit. Hranice mezi Slezskem a Haličí se stala pomezím vlivu německého liberálního judaismu (Bílsko) a ortodoxie a chasidismu (Bílá). Cenná mikrosonda ze zaniklého někdejšího bohatého života místní židovské komunity je opatřena nezbytným poznámkovým aparátem a prostoupena unikátní ikonografií.

Džupin, Marek – Wawreczka, Henryk: Český Těšín včera a dnes. Czeski Cieszyn wczoraj i dziś. Český Těšín 2013, 79 s., ISBN 978-80-905079-2-0

Nejnovější publikace třineckého nakladatelství WART je tematicky věnována městu Český Těšín. Jedná se o obrazové album, které se snaží pomocí historických a současných snímků zachytit populárním způsobem proměny mnoha míst v původně levobřežním předměstí Těšína, poté samostatném Českém Těšíně v rozmezí 120 let.

Města a obce Těšínska se představují

Vyšní Lhoty

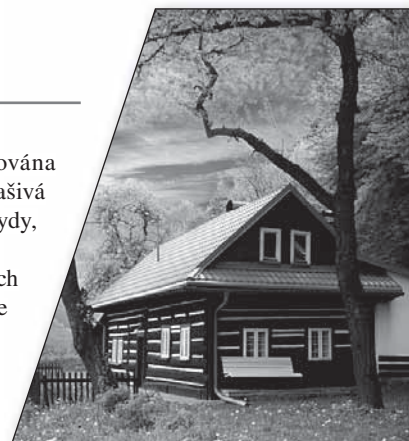
Obec se rozkládá v podhůří Beskyd na pravém břehu řeky Morávky. Zástavba je koncentrována podél silnice III/4774 spojující Dobrou a Morávku. Náleží k ní i několik osad na úpatí vrchů Prašivá (843 m n. m.) a Čupel (873 m n. m.). Reliéf katastru, jehož polovina je již součástí CHKO Beskydy, stoupá od 362 po 873 m n. m.

Doklady o přítomnosti člověka v těchto končinách poskytuje archeologický nález předmětů datovaných do doby bronzové. Počátky obce nejsou spolehlivě dosud objasněny, bývá však spojována se zaniklými Warmundovicemi. Postupně se pro obec ustálil název Múdrého Lhota. Od roku 1573 byly rozeznávány dvě Lhoty – Dolní (Nižní) a výše položená Horní (Vyšní). Území bylo již v 16. století součástí frýdeckého panství a mělo silnou tkalcovskou tradici. Tvrdou zkouškou si zdejší obyvatelstvo prošlo v letech 1938–1945, kdy katastr rozetnul v roce 1938 nejprve polský zábor na část československou a polskou (menší část – osada Kamenité) a o rok později německá okupace. Území obce tak bylo rozděleno mezi německou říši a protektorát Čechy a Morava. Poválečnou suverenity načas ztratily Vyšní Lhoty v roce 1980, kdy došlo k jejich sloučení s Pražmem, Morávkou, Krásnou a Raškovici v integrovanou obec Morávku. Samostatnými se staly v roce 1990. Od roku 1994 bylo jméno obce v médiích skloňováno zejména v souvislosti s uprchlickým táborem, který byl zprovozněn ve zdejších kasárnách. Komplex se pro žadatele o azyl v České republice definitivně uzavřel v roce 2009.

Překročíme-li zdejší hranici CHKO Beskydy po turistické značce, vystoupáme k počátečnímu bodu mnohých horských výletů a zároveň k významnému poutnímu místu na Malé Prašivé (707 m n. m.). Zdejší dřevěný poutní kostel sv. Antonína Paduánského byl založen kolem roku 1640 na popud hraběte Jiřího z Oppersdorfu, držitele frýdeckého panství. Romantická pověst praví, že jej nechal postavit z vděčnosti za záchranu života před rozzuřeným jelenem. Ačkoliv je dnes tato kulturní památka (filiální kostel farnosti Dobrá) zpřístupněna pouze během poutí a vybraných bohoslužeb, navštěvují ji každoročně tisíce poutníků nejen ze Slezska. Prašivá však byla v minulosti nejen místem setkávání věřících, ale i svědkem pohnuté historie zdejšího kraje a střediskem národního hnutí na Těšínsku. Od 60. let 19. století se zde konaly tábory lidu nesoucí se v duchu silných vlasteneckých projevů a myšlenek slovanské vzájemnosti. Na stejném návrší dnes stojí turistická chata, o jejíž výstavbu se zasloužila v roce 1921 Pobeskydská jednota Slezská.

Krásy podhorské krajiny Beskyd, do níž je obec vsazena, není třeba dlouze opisovat. Připomeňme snad alespoň málo známou přírodní rezervaci Kršle na svahu vrchu Čupel s přirozenými bučinami a vysokým podílem doupných stromů (s přirozeně vzniklými dutinami jako hnízdišti ptáků) a horský potok Hliseník, jehož kaskády jsou vděčným objektem fotografů. Kromě Hliseníku však kralují území Vyšních Lhot ještě jiný vodní skvost. Část jihozápadní hranice katastru lemují národní přírodní památka Skalická Morávka (součást evropsky významné lokality Niva Morávky). Jde o málo ovlivněný úsek řeky Morávky, která patří k jednomu z mála divočících toků v republice. Její unikátní šterkové náplavy jsou domovem řady vzácných rostlinných a živočišných druhů. Přirozený hydrologický režim Morávky je však regulován velkým jezem nad chráněnou částí řeky. Vodní dílo dokončené roku 1960 odklání část průtoku Morávky do vodního přiváděče Morávka–Žermanice, jehož úkolem je navýšit vodní potenciál Lučiny před nádrží Žermanice.

Obec nabízí mnoho možností pro sportovní i kulturní vyžití. Kromě několika hřišť a víceúčelového kurtu křižuje území množství tras pro pěší i cyklisty, řečiště Morávky pod jezem je v teplých dnech využíváno jako přírodní koupaliště. Pro příznivce adrenalinu byla na západním svahu Malé Prašivé vybudována startovací rampa pro paraglidisty. Společenské a kulturní akce, ke kterým výraznou měrou přispívá Sbor dobrovolných hasičů, jsou během roku pořádány v sále restaurace Maryčka. V letních měsících však turisty lákají koncerty, letní kino a festivaly pořádané pod širým nebem v přírodním areálu Kamenité.

Dřevěná chalupa č. p. 32, r. 2011

Hostinec Jana Skotnici č. p. 39, kolem r. 1930

Jez Vyšní Lhoty oddávající přiváděč (vlevo) od toku Morávky, r. 2013

Poutní kostel sv. Antonína Paduánského na Prašivé, kolem r. 1905

Adresa: Obecní úřad Vyšní Lhoty, Vyšní Lhoty 244, 739 51 Vyšní Lhoty, tel.: 558 692 272, e-mail: vysnilhoty@iol.cz, www.vysnilhoty.cz • Starostka obce: Ing. Dana Nováková • Počet členů zastupitelstva: 7 (Sdružení nezávislých kandidátů – Nezávislí č. 1 – 3 mandáty; Za Vyšní Lhoty – 4) • Počet obyvatel k 1. 1. 2013: 828, z toho 427 mužů a 421 žen • Rozloha: 1 148 ha

